

उपनिषत्संग्रहः

तैत्तिरीयोपनिषत्

ब्रह्मवल्ली

श्रीकाप्राकृतार्थसहिता

अयं ग्रंथः

शामदमादिसंपत्तिमतामधिकारिणां परब्रह्मज्ञानावाप्सर्यं

रामचंद्रसूनुव्यंकटेशशर्मणा संस्कृतः

पुण्यालयपत्तने

शनिवारवधियां शिवाजीमुद्रणालये मुद्रितः

शाकाब्दाः १८०९.

[सर्वप्रकारकं स्वामित्वं स्वहस्ते स्थापितं]

मौल्यं द्वादश आणकाः

उपनिषत्संग्रह.

तैत्तिरीयोपनिषत्

ब्रम्हवल्ली.

संस्कृत टीका व मराठी अर्थ व समजुतच्या
टिपा ह्यांसहित.

हा ग्रंथ.

शांति, इंद्रियनिग्रह, वैराग्य इत्यादि गुणांनी संपन्न
अशा अधिकारी जनांस परमेश्वराचे
ज्ञान मिळण्याकरितां

व्यंकटराव रामचंद्र

ह्यांनी तयार केला तो

पुणे, ज्ञानवार पेठ येथे,

श्री शिवाजी छापखान्यांत छापिला.

शके १८०५

[सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत.]

किंमत १२ आणे.

शुद्धिपत्र.

—0—

उपोद्घात पृष्ठ ४ ओळ २२ "ज्ञाप" ह्याचे जागी "ज्ञोप" असे पाहिजे.

८ ,, २९ "सांगत" चे जागी "सांगतो" असे पाहिजे.

१७ ,, २० "वसतो" चे ठिकाणी "वसते" पाहिजे.

२७ ,, २१ ह्या ओळीखाली पुढे लिहिलेला मजकूर पाहिजे

"आणखी मुक्तावली, दिनकरी, रामरुद्री, ग-
दाधरी इत्यादि जे न्यायशास्त्रावर प्रसिद्ध ग्रंथ आहे.
त त्यांत जहदजहल्लक्षणा असा तिसरा प्रकार मु-
ळींच सांगितलेला नाही. त्यांत उलट असे सांगि-
तले आहे कीं लक्षणा दोन प्रकारची आहे, "जह-
त्स्वार्था" आणि "अजहत्स्वार्था." बहुतेक नैया-
यिक अद्वैती आहेत. जर जहदजहल्लक्षणा असती
तर त्यांनी आपल्या ग्रंथांत दिली असती. ह्याव-
रून जहदजहल्लक्षणा करण्याला न्यायशास्त्र अनुकूल
नाहीं असे उघड होते. लहान मुलांकरितां केलेल्या
तर्कसंग्रहांतही अशी लक्षणा दिलेली नसून त्या-
च्यावरील टीका दीपिका ह्यांत मात्र अशी लक्षणा
आढळते व तिचे उदाहरण तत्वमसि हेच दिलेले
आहे. तथापि वर सांगितलेल्या ग्रंथापुढे दीपिके-
ची मातवरी कांहींच नसून दीपिकाकार अद्वैत अ-
सल्यामुळे त्यांनी कदाचित् मतलवाने ही तिसरी
लक्षणा टाकून पाहण्याचा प्रयत्न केला असेल
किंवा त्यांना न्याय शास्त्रावरील मोटमोठाले ग्रंथ
कदाचित् माहीत नसतील."

उपनिषत् पृष्ठ १ ओळ २१ "वक्तुं" चे जागी "वक्तु" पाहिजे.

३ ,, १० "तत्" चे जागी "तत्" पाहिजे.

- ११ “ एषा ” व “ अभ्युक्ता ” ह्यांच्या जागी
 “ एषा ” व “ अभ्युक्ता ” असे पाहिजे.
- १२ ,, २४ “ तन्निर्वाक्ति ” च्या जागी “ तन्निर्वाक्ति ”
 असे पाहिजे.
- २० ,, २ “ एतस्मात् ” च्या जागी “ एतस्मात् ”
 पाहिजे.
- ३० ,, ६ “ श्रोत्रियस्य ” ह्याजपुढे “ च ” पाहिजे.

उपोद्घात.

सुख व दुःख ह्यांचा अनुभव केवळ शब्दांनीं आणून देतां येत नाही. जशी साखरेची गोडी, किंवा हिरव्या आंब्याचा आंबटपणा, किंवा तुरटीचा तुरटपणा, ह्यांची कल्पना शब्दांनीं आणून देतां येत नाही, तशी सुख व दुःख ह्यांची कल्पना केवळ शब्दांनीं दुसऱ्याच्या मनांत आणतां येत नाही. तथापि, अत्रालवृद्ध मनुष्यांना व इतर प्राण्यांना सुख व दुःख हीं उपजल्यापासूनच अनुभवाने समजतात. मूल उप-जतांच आईचे थान चोखू लागते, तेव्हांच त्याला सुखाचे ज्ञान होते, व त्याच्या अंगाला गार किंवा कढत पदार्थ लागला म्हणजे दुःखाचे ज्ञान होते. त्याला असे ज्ञान झाल्याचे त्याचे रडणे व मुकाळ्याने बसणे इत्यादि वर्तनावरून समजते. मुंगी साखर खात असते किंवा ढेकूण अंगास चिकटून रक्त खात असतो तेव्हांच्या त्यांच्या स्थितीवरून व त्यांस तापलेल्या भुईवर किंवा तेलांत टाकले असतां तेव्हांच्या त्यांचे वर्तनावरून त्यांस सुख होते किंवा दुःख होते हे आपणास समजते. तसेच, एकाद्या फुलझाडाला सांजसकाळ पाणी घातले असतां त्याची पाने हिरवींगार व फुले टवटवत दिसतात, व कांहीं दिवस पाणी घातले नाही तर पाने व फुले अगदीं सुकून वाळतात. आणखी कांहीं वनस्पतींना विषाचे पाणी घातले असतां तेणेकरून त्यांना दुःख होते, असे त्यांच्या वर्तनावरून दिसते. ह्यावरून सुखदुःखाचा अनुभव सर्व प्राण्यांना आहे.

ह्याप्रमाणे प्राण्यांना स्वाभाविक रीतीने सुखाची गोडी लागल्याने व दुःखाची अरुचि झाल्याने आपणांस दुःख अगदीं नसावे व परा-काष्ठेचे सुख असावे अशी इच्छा सर्व प्राणीमात्रांना आहे. ही इच्छा पूर्ण करण्यास्तव प्राणी अनेक प्रकारे झटत आहेत. कोणी पैसा मिळविण्याविषयी, कोणी चांगले नांव मिळविण्याविषयी, कोणी विषयसुख मिळविण्याविषयी, कोणी संतति प्राप्त होण्याविषयी, ह्याप्रमाणे आपणांस सुख होण्याच्या इच्छेने लोक अनेक प्रकारे झटत आहेत. आपणांस सुख व्हावे ह्या इच्छेशिवाय कोणीही मनुष्य कांहींही करण्याला

प्रवृत्त होत नाही. कोणी एकादा मनुष्य तळ्यांत बुडू लागतो तेव्हां तें पाहून दुसरा कोणी मनुष्य त्याला काढण्याकरितां तळ्यांत उडी घालतो, तेव्हां तो त्याजवर उपकार करावा ह्या बुद्धीनें तें कृत्य करित नाही, तर तशा प्रकारे संकटांत पडलेला मनुष्य पाहून त्याच्या मनाला जें दुःख वाटतें तें न वाटण्यास्तव त्याला संकटांतून काढण्याचा प्रयत्न करितो. ह्याप्रमाणे कोणी मनुष्य जें काहीं कृत्य करितो तें स्वार्थहेतूनें करितो. मुळाकरितां आईबाप, आईबापाकरितां मुलें, बायकोकरितां नवरा, नवऱ्याकरितां बायको, एकमेकांकरितां स्नेही जीं कृत्ये करितात तीं सर्व मुख्यत्वेकरून आपणास सुख व्हावे लक्षण करतात. हे सर्व आपलपोटे आहेत. त्यांत जो ब्रह्मप्राप्तीची इच्छा करितो त्याच्या सारखा पराकाष्ठेचा आपलपोटा दुसरा कोणीच नाही असें म्हटलें तरी चालेल. ह्याची जेवढी उडी आहे तेवढी दुसरी कोणाचीच नाही. इतर जे कोणी आपलपोटे आहेत ते ह्या जगांत जें यत्किंचित् सुख आहे त्याची इच्छा करितात, आणि त्याच्या प्राप्तीनें कांहींसें तृप्त होतात; परंतु जो ब्रह्म जाणण्याची इच्छा करितो तो ह्या जगांतिल कोणत्याही सुखानें तृप्त होत नसून, तो येथील सुखास तुच्छ मानितो, आणि आपणास अखंड व अक्षय सुख मिळण्यास्तव परमेश्वराची प्राप्ति व्हावी अशी इच्छा बाळगितो, आणि ही जेवढी मोठी इच्छा पूर्ण झाल्याशिवाय तृप्त होत नाही.

ह्यावरून सुखाची इच्छा सर्व प्राण्यांना आहे असें उघड होतें. आतां ह्या जगांतिल कोणत्याही सुखाविषयीं विचार केला तथापि तें नेहमीं टिकणारें व त्यांत दुःख न मिसळलेलें असें नाही. कोणास संतति पुष्कळ आहे पण ते अन्नावांचून उपाशी मरत आहेत. कोणास संपत्ति आहे पण संतति मुळींच नसून त्यांच्या मार्गे संपत्ति सरकारांत जाण्याची भीति आहे, कोणास संपत्ति आहे पण तो स्वतः नपुंसक असून दुसऱ्यापासून त्याच्या बायकोला पोरें झालीं आहेत. कोणास संपत्ति व संतति आहे, परंतु घरांतिल माणसें कलह करणारीं किंवा दुर्गुणी आहेत. कोणास विद्या वगैरे यथास्थित असून रांडेच्या किंवा दारूच्या व्यसनानें त्यांची अपकीर्ति पसरली आहे. कोणी रोगग्रस्त होऊन मरणान्मुख झालेला आहे. कोणास एकुलता एक मुलगा असून तो अकस्मात मेली

आणि त्याला पुत्रशोक झाला आहे. कोणास आपल्या लाडक्या मुलीचा नवरा मेला लहणून दुःख आहे. कोणाच्या घरी पिशाचबाधा आहे. कोणा बाईचा नवरा उठून गेला आहे, किंवा घरी आहे पण तिला कांहीं विचारीत नाही. कोणाचे दिवाळे वाजल्यामुळे तोंडचे पाणी पळाले आहे. कोणास राज्यांत दंगा चालला आहे किंवा बंड उठले आहे किंवा परचक्र आले आहे लहणून काळजी लागली आहे. कोणी लढाईत गुंतले असून काय परिणाम होईल ह्याची भीति वाळगीत आहेत. कोणी बाघ, सिंह इत्यादि जनावरांच्या सपाऱ्यांत सांपडले आहेत. कोणी साप, विंचू इत्यादिकांच्या दंशाने व्याकुळ झाले आहेत. कोणी वीज कडकडून आपल्या अंगावर पडेल काय किंवा धरणीकंप होऊन किंवा ज्वालामुखी पर्वतांतून ज्वालाग्राही पदार्थ येऊन गांवचागांव गडप होतो की काय ह्या धोक्यांत आहेत. कोणी गांवामध्ये देवी, गोवर, पटकी, गुडघेमोडी इत्यादि आजार उत्पन्न झाल्यामुळे चिंताग्रस्त आहेत. कोणास अफू, गांज्या, बचनाग, सोमल इत्यादिकांपासून उपद्रव झाला आहे. कोणास समुद्रांत तुफान झाल्यामुळे आगबोट बुडून आपला जीव जातो किंवा आपला माल बुडेल ही धास्ती उत्पन्न झाली आहे. कोणास आपली अमुक इच्छा पूर्ण झाली नाही लहणून दुःख आहे. ह्याप्रमाणे सर्वांच्या पाठीमागे कांहींना कांहीं तरी दुःखे लागली आहेत.

येणेप्रमाणे प्राणीमात्रांना जीं दुःखे आहेत त्यांचे तीन वर्ग केले आहे त—१ आध्यात्मिक, २ आधिभौतिक, आणि ३ आधिदैविक. घरदार, बायकापोरें ह्यांच्या चिंतेने होणारे दुःख; काम, क्रोध, राग, द्वेष, हे मनांत आल्याने होणारे दुःख; व शरीरास ज्वरादिकाने होणारे दुःख हीं आध्यात्मिक होत. बाघ, विंचू, इत्यादिकांपासून जी पीडा होते ती आधिभौतिक. देवी, पाऊस न पडल्याने किंवा फार पाऊस पडून धान्य कुजल्याने दुष्काळ पडणे, नवग्रहांची पीडा, इत्यादिक हीं आधिदैविक होत.

सुख आणि दुःख हे प्रत्यक्ष अनुभवाचे पदार्थ आहेत, लहणून सुख व दुःख असे पदार्थ वस्तुतः आहेत हे अनुभवसिद्ध आहे. आतां सुख हा पदार्थ कोठे आहे ह्याचा विचार करूं. आपल्या बाहेर जगतांतिल

ज्या पदार्थांचा आपणास अनुभव येतो त्यांत आपणाला सुख व दुःख देण्याची शक्ति आहे कीं काय ?

सुखदुःख ह्या मनाच्या स्थिति आहेत. साधारण लोक असे समजतात कीं, आपल्या बाहेर जगांत जे पदार्थ आहेत त्यांमध्ये आपणास सुख देण्याची शक्ति आहे. म्हणून त्यांना असे वाटते कीं, ह्या जगांतच असावे व मरूं नये. परंतु ही अगदीं चूक आहे. आपणास सुख होण्याला जगांतलिल पदार्थांची आवश्यकता नाही. पाहा कीं, निद्रावस्थेमध्ये आपणाला जगांतलिल पदार्थांचे प्रत्यक्ष ज्ञान नसून स्वप्नामध्ये ज्या पदार्थांचे ज्ञान होते त्यापासूनही सुख किंवा दुःख होते. स्वप्नांत गोड खातो, हत्ती, घोडे इत्यादि दौलत मिळते, आपण नदी उतरून पार जातो किंवा नदीत बुडतो, आपली हजामत होते, आपलें लग्न होते, सुंदर स्त्रीशी संग घडतो, घाणेरडा पदार्थ अंगाला लागतो, आपलें घर पडते किंवा जळते, आपण किंवा आपला मित्र किंवा आपला शत्रु मरतो, इ० अशा अनेक प्रकारच्या स्वप्नांने आपणास सुख किंवा दुःख होते. ह्यावरून असे सिद्ध होते कीं, सुख किंवा दुःख होण्याला ज्यागृत अवस्थेतील पदार्थांचे पाहिजेत असे नाही. म्हणून जर कोणा मनुष्याची ज्यागृत अवस्था सतत जाऊन त्याला सतत स्वप्नावस्था प्राप्त झाली तथापि त्याला स्वप्नावस्थेतील कल्पित पदार्थांपासूनही सुख किंवा दुःख होऊं शकेल. आतां ज्यागृत अवस्थेतील पदार्थ किंवा स्वप्नावस्थेतील पदार्थ हे दोन्हीही पदार्थ नसले, तथापि सुषुप्ति अवस्थेत म्हणजे गाढ झोप लागते तेव्हां सुख होते. कारण गाढ झोपेतून मनुष्य उठला म्हणजे तो असे म्हणतो कीं, “मला फार गार झोप लागली होता तेव्हां मला फार गोड वाटले.” ह्याच कारणास्तव पाहाटेच्या प्रहरीं जीं गाढ झोप लागते तिला साखरझोप असे म्हणतात. ह्या अवस्थेत दुःख मुळींच नाही. ह्या अवस्थेत मनुष्याला दुःखाचा संपर्क अगदीं सुटतो. ह्यावरून असे अनुमान होते कीं, ह्याचे पुढील जी तुरीय अवस्था आहे तींत अतिशय सुख होत असलें पाहिजे. आणखी असे अनुमान निघते कीं, आपणास सुख होण्याला सुख अनुभवणारा आपला आत्मा ह्याशिवाय दुसऱ्या पदार्थांची जरूरी नाही. सारांश, आपला आत्मा हाच सुखरूप आहे.

आतां आपणास बाहेरील कोणत्या एका पदार्थाचें ज्ञान होण्याची रीति कशी आहे ह्याजविषयीं आपण विचार करूं. जेव्हां आपणास बाहेरील पदार्थाचें ज्ञान आपलें आंत होतें तेव्हां बाहेरील पदार्थ आपले आंत शिरत नाहीं हे तर उघडच आहे. तर मग ज्ञान कसें होतें? हे समजण्यास्तव उदाहरणार्थ डोळ्यानें पदार्थाचें ज्ञान कसें होतें तें पाहा. जो पदार्थ आपल्या डोळ्यापुढें येतो त्यावरील प्रकाशाचें किरण त्या पदार्थापासून परावृत्त होऊन आपल्या डोळ्यांत शिरतात. मग जसें रस्त्यावरील खिडकीला एक भोंक ठेवून त्यांतून, रस्त्यावरून जाणाऱ्या मनुष्ये इत्यादिकांपासून परावृत्त झालेले किरण आंत येऊन छतावर त्यांची तसवीर उमटते, तसे डोळ्याच्या पांठीमागे पडदा आहे त्यावर त्या किरणांच्या योगानें डोळ्यापुढील पदार्थाची तसवीर उमटते. ह्या पडद्यापासून एक तंतु निघून तो डोळ्यांतील मगजास जाऊन मिळतो. ह्या तंतूच्या द्वारानें त्या तसविरिचें ज्ञान जातें, मग आपणास त्या पदार्थाचें ज्ञान होतें. आतां प्रत्येक डोळ्यांत एकच ज्ञानतंतु असून असंख्याक पदार्थाचें ज्ञान कसें जातें? तर एकाच तारेंतून असंख्याक निरनिराळ्या बातम्या जशा जातात तसें ज्ञान जातें. हे ज्ञानतंतूतून कसें जातें व तें पुढें कोण कसें घेतो हें अद्याप शरीर शास्त्रवेद्यांना समजलेलें नाहीं. ह्याचप्रमाणें घ्राणेंद्रियादिकांचेही तंतू आहेत, त्यांतून ज्ञान आपले डोळ्यांतील मगजास जाऊन पोचते. ह्यावरून ज्ञानतंतूनें ज्ञान जाऊन जी मगजाची स्थिति होते तीच ज्ञानास कारण आहे. एक फूल डोळ्यापुढें असतां मगजाची ज्याप्रमाणें स्थिति असते त्याप्रमाणें डोळ्यापुढें फूल नसतां मगजाची स्थिति कोणत्याही कारणानें झाल्यास फुलाचें ज्ञान होण्यास हरकत नाहीं. ह्याच संबधानें एक गोष्ट सांगतो. दोन मनुष्यांचे मुलगे दूर देशीं गेले होते. त्यांपैकीं एका मनुष्याचा मुलगा मरण पावला आणि दुसऱ्याचा जिवंत होता. त्या जिवंत मुलग्यास बहुत ऐश्वर्य मिळालें होतें. त्यानें एका मनुष्यावरोंवर आपल्या ऐश्वर्याचा व दुसऱ्याचे मरणाचा निरोप आपले

१ फास्टर्स फिजिआलजि, अ० ४ पृ० ५११; स्टुअर्टस् फिजिक्स, क० २८१; लॉर्डन्स आपटिक्स, क० ३०६; डिश्वानल्स न्याचरल् फिलासोफि, क० ७५२; लामेल्स आपटिक्स आंड लाइट्, पृ० १०२; गेनोस् फिजिक्स, क० ६१२.

गांवीं पाठविला. तेव्हां हा निरोप आणणारा गैरसमजूतदार असल्यामुळे त्याने निरोप सांगण्यांत चूक केली. ऐश्वर्यवानाच्या बापास असे सांगितले की, तुझा मुलगा मरण पावला, आणि दुसऱ्याच्या बापास असे सांगितले की, तुझा मुलगा मोठा ऐश्वर्यवान झाला आहे. हे ऐकून जीवंत मुलाच्या बापास मोठे दुःख झाले व मेलेल्या मुलाच्या बापास मोठा आनंद झाला. ह्यावरून मुलगा खरोखर मेलेला असून तो सुखरूप असल्याच्या कल्पनेनेच सुख होते आणि मुलगा सुखरूप असूनही तो मेल्याची कल्पना आणिल्याने दुःख होते. लक्षणजे मुलगा खरोखर जीवंत असणे किंवा मरणे ह्या गोष्टींवर सुख किंवा दुःख अवलंबून नाही. ह्याप्रमाणे जगांतले सर्व पदार्थांचा डोळे इत्यादि ज्ञानेन्द्रियांवर व्यापार घडल्याने जशी मगजाची स्थिति होते, तशी मगजाची स्थिति ते पदार्थ त्या ज्ञानेन्द्रियांवर व्यापार करित नसूनही मगजाची स्थिति कोणत्याही कारणाने झाली, तर जग मिथ्या असूनही जग आहे असे ज्ञान होऊ शकेल. ह्यावरून आपणाला सुख होण्याला ह्या जगांत जे पदार्थ आहेत त्यांचा आपल्या इंद्रियांवर व्यापार झालाच पाहिजे असे नाही. जग सत्य असो किंवा नसो, तथापि मगजाच्याच व्यापाराने जगाचे ज्ञान होऊ शकेल असे जरी मागील विचारावरून होते, तरी जग सत्य आहे असे म्हणण्याला मुख्यत्वेकरून एक सवळ कारण असे आहे की, आपल्याला जे ज्ञान होते त्याच्या अनुरोधाने आपण आपल्या इच्छेप्रमाणे व्यापार केला असतां इच्छित्याप्रमाणे इंद्रियांना अनुभव आल्याच्या योगाने पडताळे पाहतां येतात, आणि अशा प्रकारे ज्याचा अनुभव येतो त्यास सत्य पदार्थ असे आपण लक्षणतो.

जो इंद्रियनिग्रह करणारा आहे त्याला बाहेरील सुख देणारे पदार्थ सुख देऊ शकत नाहीत, व दुःख देणारे पदार्थ दुःख देऊ शकत नाहीत. ह्या सर्व गोष्टींवरून आपल्या सुखाला ह्या जगताची जरूरी नाही असे उघड होते. सुखदुःखाची साधने बाहेर नसून आपले अंतर्दामांचे आहेत. आपणास सुख होण्याला मुख्यत्वेकरून मन शांत ठेविले पाहिजे. मन शांत ठेवण्याला इंद्रियनिग्रह केला पाहिजे. इंद्रिय निग्रह करण्याला वैराग्य संपादन केले पाहिजे. वैराग्य संपादन करण्याला जगांतले सर्व पदार्थांचा अशाश्वतपणा पकडणी जाणिला

पाहिजे. जगांतल पदार्थांचा अशाश्वतपणा जाणण्याला जगाच्या स्थितीविषयी योग्य रीतीने विचार केला पाहिजे. ह्या सर्व गोष्टी आपल्या स्वाधीन असल्यामुळे आपल्याला सुख करून घेण्याचें साधन आपल्याच हातीं आहे असे स्पष्ट होतें. उदाहरणार्थ, कोणी मनुष्य आपल्याला शिब्या देऊं लागला, किंवा दुसरें कांहीं वाईट करूं लागला, आणि त्यापासून आपण आपले मनांत कांहींच उद्गार उठूं दिले नाहींत, तर त्याच्या त्या कृपापासून आपणावर दुःखकारक कांहींच परिणाम होणार नाहीं. मात्र असें होण्याला मन दृढ अभ्यासाने तसें बनलें पाहिजे. असें मन होणें जरी अतिशय कठीण आहे, तथापि तसें होणें अगदीं शक्य आहे.

जगाची स्थिति फार भयंकर आहे ! नीट शांततेनें लवकर विचार केला पाहिजे. बेसावध अगदीं राहूं नये. आपल्या परिणामाचा योग्य विचार करून खरे व नेहमीं टिकणारे सुखाची सामग्री करून ठेवण्याविषयी योग्य प्रकारें झटलें पाहिजे. विषयांत गुंग होऊन राहूं नये. अज्ञानी व बेसावध मनुष्यास प्रथम नादीं लावून त्यास मायेच्या फाशांत गुंतून पाडण्याला जगासारखें दुसरें कांहीं नाहीं. ह्या जगांत मनुष्याला भुरळ पडल्यासारखें होतें; परंतु तेणेंकरून मोहित होऊं नये. ह्या मृत्युलोकीं आपली वास्तविक स्थिति कशी आहे ह्याविषयी स्थिर चित्तानें लवकर व नेहमीं विचार करावा. आयुष्याचा एक घटकेचाही भरंवसा नाहीं. मृत्यु केव्हां व कोणत्या प्रकारें घाला घालील ह्याचा नियम नाहीं. दिवस सुखाचा गेला परंतु रात्र कशी लोटेल ? रात्र सुखाची आहे परंतु दिवस कसा उगवेल ? चालली घटका आनंदाची आहे परंतु दुसरी घटका कशी येईल ? ह्याप्रमाणें प्रत्येक क्षणीं गंभीरपणें विचार करित जावा. ही विनोदाची गोष्ट आहे असें समजूं नये. असा विचार करणाऱ्याला कदाचित् लोकही असें ह्मणतील कीं, “ हे मोठे वेदांती झाले ”, तथापि त्या थडकडे अगदीं लक्ष न देतां आपल्या कल्याणाकडे लक्ष द्यावें. आपलें घरदार, धनसंपत्ति, मुलेंवाळें, आतडष्ट, हे सर्व क्षणभंगुर आहेत. त्यांचा नाश होण्याची वेळ आली म्हणजे क्षणसुद्धां लागत नसून तावडतोव त्यांचा फडशा पडतो. ह्याप्रमाणें आपल्या पाहण्यांत

नेहमीं येते. आपल्या स्वतांस अंतकाळ केव्हां प्राप्त होईल ह्याचा नियम नाही. मरणकाल आला म्हणजे ह्या सर्व जगाला आपण मुकण्याला कदाचित् क्षणही लागणार नाही, असे आपल्या डोळ्यापुढील दुसरी उदाहरणे पाहिल्यावरून आढळते. अशी ही मृत्युलोकीची वस्ती आहे. आपणास जेव्हां अखेरची वेळ येईल, व आपण हे जग लवकर सोडणार असे आपणास समजेल, तेव्हां आपणास कसे वाटेल ! अशा वेळीं, जग नाशवंत आहे, जगाशीं आपला संबंध फारच थोडा, आपलें घरदार, वायकापोरें, सोयरेधापरे, इत्यादि सर्व जे आपले आहेत त्यांच्यापासून आपण लवकर निराळे होणार, आपण मेल्यावर आपली स्थिति काय होणार, मग आपणास आश्रय देणार व मदत करणार कोणी आहे कीं काय, मग आपणास दुःख प्राप्त झाल्यास कोणाची करुणा भाकावी, मग आपणास सुख कोणत्या प्रकारें प्राप्त होऊं शकेल, ह्याचा अगोदर विचार केला नाही, आयुष्य फुकट घालविलें, अशा प्रकारें कल्पनांचे अनेक तरंग मनांत उठून अतिशय दुःख वाटेल, व वाचा बंद झाल्यामुळे आपलें दुःख दुसऱ्यांस सांगतां येणार नाही, दुःखाच्या योगानें फक्त डोळ्यांत अश्रु येऊन पाणी घळघळा वाहू लागेल ! ! अशा वेळीं काय विचार व तजवीज होणार आहे ! ! !

मनुष्याच्या पाठीमागें जें जन्ममरणाचें दुःख चिकटलेलें आहे तें परमेश्वराचें ज्ञान झाल्यावांचून सुटत नाही. ज्यास हे दुःख पतकरून ह्या जगांतिल सुखाची इच्छा आहे, व तें इच्छिलेले सुख परमेश्वराचे ज्ञानावांचून मिळण्याजोगें आहे, तर त्याला परमेश्वराचे ज्ञानाची मुळीच जरूरी नाहीं. जो कोणत्याही सुखाची इच्छा करित नाही व कोणत्याही दुःखाची फिकिरी वाळगीत नाही त्यास, किंवा जो नास्तिक असेल त्यास, परमेश्वराची अगदीं गरज नाही. परंतु ज्याला दुःख अगदीं नको आणि पराकाष्ठेचें उत्तम व सतत मिळणारें असे सुख पाहिजे त्याने परमेश्वराचें ज्ञान मिळविलेंच पाहिजे.

आतां परमेश्वराचें ज्ञान मिळविलें पाहिजे ह्मणून सांगितलें, तर ह्याचें कारण सांगतें. जो ज्या पदार्थाचा उत्पन्नकर्ता असतो त्याला त्या पदार्थाचें संरक्षण करण्याचें व त्याचा नाश करण्याचें सामर्थ्य असतें. जसें जो तांबट घागर करितो त्याला ती घागर फुटल्यास दुरुस्त करून नीट करण्याची व घागर मोडून टाकण्याची शक्ति असते. ह्मणून आपणास ज्यानें

उत्पन्न केले आहे, म्हणजे ज्याने आपणास देह दिला आहे, त्यास आपल्याला सुरक्षित ठेवण्याची व आपला नाश करण्याची शक्ति आहे. आपण जन्मास येण्यापूर्वी हल्लींच्या स्थितीत नसून, जन्मल्यानंतर हल्लींच्या स्थितीत आलो, ह्यावरून आपणास उत्पन्न कर्ता आहे हे उघड आहे. इतके ठरल्यावर आपणास उत्पन्न करणारा कोण आहे ? येथे उत्पन्न करणारा ह्मणजे मूळ उत्पन्न करणारा असे समजावे. कारण बाप, आज्ञा, पणजा, इ० हे एक प्रकारे आपले उत्पन्न कर्तेच आहेत ; तथापि, त्यांपैकी कोणी आपला मूळ कर्ता नाही. आपला जो मूळ कर्ता तोच सर्व सृष्टीचा कर्ता असला पाहिजे. कारण, अनेक परमेश्वर संभवत नाहीत. जसे, कोळ्याचे पोटांतून कोळिष्टक निघते व पुनः ते त्याच्या पोटांत जाते, त्याप्रमाणे परमेश्वरापासून सृष्टि उत्पन्न झाली व ती त्याच्या ठिकाणी लय पावते. हेच मनुष्याच्या उदाहरणाने स्पष्ट करितो. मनुष्याची उत्पत्ति रेंतापासून होते. तो रेंतांत असतो तेव्हां मनुष्यरूपाने त्याचे ज्ञान होत नाही. रेंताची उत्पत्ति अन्नापासून होते. रेत अन्नांत असते, तेव्हां रेंतरूपाने त्याचे ज्ञान होत नाही. पृथ्वीपासून अन्न उत्पन्न होते. अन्न पृथ्वीत असते, तेव्हां अन्नरूपाने त्याचे ज्ञान होत नाही. पृथ्वी ह्मणजे मातीचे एक ढेकूळ पाण्यांत टाकले तर पाण्यांत ते विरघळते, आणि विरघळलेल्या स्थितीत त्याचे पृथ्वीच्या रूपाने ज्ञान होत नाही. पाण्यांत ऊष्णता मिळवून त्याची वाफ केली असतां वाफेत अग्नीचे ज्ञान होते, परंतु वाफेच्या अवस्थेत पाण्याचे पाणी ह्या रूपाने ज्ञान होत नाही. वायूमध्ये ह्मणजे हवेत दिवा जळतो. दिव्यावर भांडे झांकले ह्मणजे हवा न मिळाल्यामुळे दिवा जातो. ह्याप्रमाणे वायूमध्ये अग्नि असतो तेव्हां अग्नीच्या रूपाने त्याचे ज्ञान होत नाही. आणखी वायूच्या बंदुकीने जेव्हां बार काढितात, तेव्हां वायूपासून अग्नि निघतो. अंतराळीत वायु जेव्हां स्तब्ध असतो, तेव्हां आकाशांत वायुरूपाने त्याचे निराळे ज्ञान होत नाही. परंतु अंतराळीत जेव्हां पंखा हलवावा तेव्हां वायूचे ज्ञान होते. आतां आकाश हे महत्वाने अनंत असून, त्यांत सर्व सृष्टीचा समावेश होतो. अशा आकाशाचा लय तशाच प्रकारच्या अनंत पदार्थांत झाला पाहिजे. तसा जो पदार्थ तो परमेश्वर. कारण

परमेश्वर हा संपूर्ण सृष्टीचा कर्ता असल्यामुळे त्यांत सर्व सृष्टीचा समावेश होतो हे काय सांगावे ! ह्यावरून परमेश्वरापासून आकाश, आकाशापासून वायु, वायूपासून अग्नि, अग्नीपासून उदक, उदकापासून पृथ्वी, पृथ्वीपासून वनस्पति, वनस्पतीपासून अन्न, अन्नापासून रेत, आणि रेंतापासून मनुष्य, अशी उत्पत्तीची मालिका लक्षांत ठेवावी.

आतां ईश्वराचा कोणी कर्ता आहे असें झणावे तर तसें संभवत नाही. कारण,—

(१) ईश्वर आपला आपणच कर्ता होऊं शकत नाही. कारण, तो आपणास उत्पन्न करण्यापूर्वी आपण असला पाहिजे; आणि कोणताही पदार्थ वस्तुतः असतो तेव्हां तो उत्पन्न व्हावयाचा आहे असें घडणें अशक्य असतें. झणून अशा बाबतींत उत्पत्तिच संभवत नाही.

(२) ईश्वर आपण आपला कर्ता नसून, त्याचा कर्ता कोणी दुसरा ईश्वर आहे असें मानिले, तर ह्या दुसऱ्या ईश्वराचा कर्ता कोण आहे अशी शंका निघेल. मग दुसरा ईश्वर आपण आपला कर्ता होऊं शकत नाही हे तर उघडच आहे. दुसऱ्या ईश्वराचा कर्ता पहिला ईश्वरही होऊं शकत नाही. कारण, पहिल्या ईश्वराच्या उत्पत्तीचें कारण दुसरा ईश्वर मानिल्यामुळे दुसऱ्या ईश्वराच्या उत्पत्तीपूर्वी पहिला ईश्वर असूं शकत नाही, आणि दुसरा ईश्वर तर पहिल्या ईश्वराचा कर्ता झाल्यामुळे पहिल्याच्या उत्पत्तीपूर्वी दुसरा असूं शकत नाही. जर दुसऱ्या ईश्वराचा कर्ता कोणी तिसरा ईश्वर मानावा, तर ह्या तिसऱ्या ईश्वराचा कर्ता कोण आहे, अशी शंका निघेल. तिसरा ईश्वर आपण आपला कर्ता होऊं शकत नाही. ज्या कारणास्तव दुसऱ्या ईश्वराचा कर्ता पहिला ईश्वर होऊं शकत नाही, त्याच कारणास्तव तिसऱ्या ईश्वराचा कर्ता दुसरा ईश्वर होऊं शकत

१ कोरफडीचें झाड घरांत नुसतें टांगून ठेविलें असतांही तें वाढतें. अशा प्रकारें वाढलेल्या कोरफडींत रस असतो म्हणून त्यांत उदक आहे. हें झाड वाळविलें असतां त्याचा माती होते म्हणून अथवा त्याला वास आहे म्हणून त्यांत पृथ्वीचा अंश आहे. कोरफडीचा रस ऊष्ण आहे हें प्रसिद्ध आहे. ह्या उदाहरणावरून वायूपासून अग्नि, उदक, पृथ्वी, वनस्पति हीं उत्पन्न झाल्याचें उघड दिसून येतें.

नाहीं. तिसऱ्या ईश्वराचा कर्ता पाहिला ईश्वर होऊं शकत नाहीं. कारण, पहिल्याचा कर्ता दुसरा, दुसऱ्याचा तिसरा, तिसऱ्याचा पहिला, पुनः पहिल्याचा तिसरा, इ० ह्याप्रमाणें तोच तो पुनःपुनः येत जातो. म्हणून जर तिसऱ्या ईश्वराचा कर्ता कोणी चवथा ईश्वर मानावा, तर चवथ्याचा पांचवा मानावा लागेल. आणि येणकरून अनवस्थादोष (म्हणजे कधीं संपावयाचाच नाहीं असा दोष) येईल. ह्यास्तव जगताचा कर्ता परमेश्वर ह्याचा दुसरा कोणी कर्ता नाहीं.

जो जें कार्य करितो त्यास तें कार्य व त्या कार्याचें उपादान कारण (म्हणजे ज्याच्या योगानें तें कार्य बनतें तें) ह्यांचें ज्ञान असलें पाहिजे. जसे, कोणी घड्याळ केल्यास घड्याळ व ज्या योगानें घड्याळ बनतें तें, ह्यांचें ज्ञान असतें. म्हणून जगताचा कर्ता परमेश्वर ह्यास सर्व जगताचें व त्याचें उपादान कारणाचें ज्ञान असलें पाहिजे. म्हणून परमेश्वर सर्वज्ञ आहे.

सर्व जगत अद्भुत आहे. अद्भुत पदार्थ करण्यास कार्यामध्ये अद्भुत शक्ति असली पाहिजे. म्हणून परमेश्वर सर्वशक्तिमान आहे.

जो अल्पशक्तिमान असतो तो पराधीन असतो. परमेश्वर अल्पशक्तिमान नसल्यामुळे पराधीन नाहीं. तर, तो सर्वशक्तिमान असल्यामुळे स्वतंत्र आहे.

ईश्वर सर्वशक्तिमान आहे, म्हणून त्याच्या शक्तीपुढे कालाची शक्ति चालू शकत नाहीं. म्हणून तो नित्य म्हणजे भूत, वर्तमान व भविष्य ह्या तिन्ही काळीं असणारा असा असला पाहिजे.

ईश्वर सर्वव्यापी असला पाहिजे. कारण, जर तो एकदेशीं राहणारा असेल, तर तो नित्य होणार नाहीं. जसे, जर मी आपले घरीं माडीवर असलों आणि नंतर खालीं गेलों, तर माडीवर माझा अभाव झाल्यामुळे मी अनित्य होतो. म्हणजे, मी माडीवर नेहमीं राहणारा असा होत नाहीं.

आपला मूळ कर्ता परमेश्वर आहे, म्हणून आपलें कल्याण करण्याचें व आपला नाश करण्याचें त्याच्या स्वाधीन आहे. ह्यास्तव त्याची मर्जी संपादन करण्याची तजवीज केली पाहिजे. कोणाचीही मर्जी संपादन करण्यास त्याचें ज्ञान झालें पाहिजे. म्हणून प्रथम आपणांस

परमेश्वराचे ज्ञान झाले पाहिजे. कोणाचेही ज्ञान होण्यास त्याचे गुण समजले पाहिजेत. ह्मणून परमेश्वराचे गुण समजले पाहिजेत. आतां कोणाचेही गुण समजणे झाल्यास त्याच्या कृत्यावरून समजते. ह्मणून परमेश्वराचे गुण समजण्यास्तव परमेश्वराचीं कृत्ये जी सृष्टि तिजविषयीं विचार केला पाहिजे. आतां सृष्टीचा योग्य विचार करण्यास्तव तत्व-विचार केला पाहिजे. ह्मणून तत्वविचार थोडक्यांत सांगतो.

प्रथम तत्व म्हणजे काय हे सांगतो. जें जसे आहे तें तसे जाणणें ह्यास प्रमा म्हणतात. उदाहरण, सोन्याला सोने असे जाणणें हें ज्ञान प्रमा होय; पितळाला सोने असे जाणणें हें ज्ञान प्रमा नव्हे. प्रमेला ह्मणजे यथार्थ ज्ञानाला जो विषय असतो, तो म्हणजे मागील उदाहरणांत सोन्याला सोने आहे, अशा यथार्थ ज्ञानाला विषय जें सोने तें प्रमेय होय. प्रमेयाला तत्व म्हणतात. आतां तत्वाचे लक्षण दुसऱ्या प्रकारें सांगतां येतें, तें असे कीं, तत्व म्हणजे जें आरोपित नव्हे तें. उदाहरण, रुप्याचे ठिकाणीं रुपेपणा आरोपित नसून खरा आहे, म्हणून रुपें तत्व आहे. शिंपीच्या ठिकाणीं खरा रुपेपणा नसून, जो रुपेपणा आरोपित असतो, म्हणजे रुपेपणा आहे असे जें खोटे ज्ञान होतें तें तत्व नव्हे. तत्वे दोन प्रकारचीं आहेत. १ स्वतंत्र आणि २

परतंत्र. परमेश्वर हा एकच स्वतंत्र तत्व आहे. अस्वतंत्र तत्वे पुष्कळ आहेत. जसे, मनुष्य, पशु, पक्षी, झाड, माती, पाणी, प्रकाश, वायु, इ०. अस्वतंत्र तत्वे दोन प्रकारचीं आहेत.—१ भाव आणि २ अभाव. अनुभवानें पाहिल्यानेच आहे अशी जी प्रतीति होते तिला भाव असे म्हणतात. जसे, घोडा पाहिल्याबरोबर घोडा आहे असे जें अस्तित्वाचे ज्ञान तें भाव होय; आणि पाहिल्याच अनुभवानें नाही अशी जी प्रतीति होते तिला अभाव म्हणतात. जसे, ह्या रानांत सिंह नाही, ह्या घरांत माणसे रहात नाहीत, ह्याला ज्ञान नाही, ह्या मनुष्याला जीव नाही, ह्याला मुलगा नाही, नपुंसकाला पुरुषत्व नाही, इ०. अभाव तीन प्रकारचे आहेत.—१ प्राग्भाव, २ प्रध्वंसाभाव, आणि ३ संदाभाव. कोणती एक वस्तु उत्पन्न होण्यापूर्वीं जो अभाव असतो तो प्राग्भाव. जसे, मनुष्य जन्मण्यापूर्वीं त्याचा जो अभाव तो प्राग्भाव. पदार्थाचा नाश झाल्यावर त्याचा जो अभाव तो प्रध्वंसाभाव. जसे,

मनुष्य मेल्यावर किंवा घागर फुटल्यावर किंवा घर जळाल्यावर मनुष्याचा किंवा घागरीचा किंवा घराचा जो अभाव तो प्रध्वंसाभाव. जो अभाव नेहमी असतो तो अखंडभाव. जसे, सशाचें शिंग, वांझेचा मुलगा, कांसवाचा केस, आकाशाचें फूल, असे पदार्थ कधींच नसल्यामुळे त्यांचा जो अभाव तो सदाभाव. सदाभावाला अखंडभाव असेही म्हणतात. भाव दोन प्रकारचा आहे—१ चेतन आणि २ अचेतन. ज्यास ज्ञानशक्ति आहे ते चेतन, आणि ज्यास ज्ञानशक्ति नाही ते अचेतन. उदाहरण, जीव हा अस्वतंत्र चेतन आहे, आणि दगड, माती, लांकूड, सोने, रूपे, इत्यादि अचेतन म्हणजे जड आहेत.

चेतन दोन प्रकारचे आहेत—१ दुःखस्पृष्ट, आणि २ दुःखास्पृष्ट. ज्यांना दुःखाचा स्पर्श आहे ते दुःखस्पृष्ट. ज्यांस दुःखाचा स्पर्श नाही ते दुःखास्पृष्ट. जसे, परमेश्वराच्या वायकोशिवाय इतर सर्व जीव हे दुःखस्पृष्ट चेतन आहेत, आणि परमेश्वराची वायको मात्र दुःखास्पृष्ट चेतन आहे. दुःखस्पृष्ट चेतन दोन प्रकारचे आहेत—१ दुःखांतून मोकळे झालेले, जसे ब्रह्मादिक मुक्त जीव; आणि २ दुःखांत असलेले, जसे संसारांत असलेले जीव. दुःखांत असलेले जीव तीन प्रकारचे आहेत—१ उत्तम, २ मध्यम, आणि ३ कनिष्ठ. जे मुक्ति मिळण्याला योग्य आहेत ते उत्तम, जे नेहमी संसारांत असतात ते मध्यम, आणि ज्यांची योग्यता नरकांत राहण्याची आहे ते कनिष्ठ. ह्यांपैकी जे उत्तम ते पांच प्रकारचे आहेत—१ देव, २ ऋषि, ३ पितर, ४ चक्रवर्ती राजे, आणि ५ मनुष्यांतिल उत्तम मनुष्ये. जे कनिष्ठ ते चार प्रकारचे आहेत—१ दैत्य, २ राक्षस, ३ पिशाच, आणि ४ अधम मनुष्ये. ह्या चार प्रकारांपैकी प्रत्येक प्रकाराचे दोन दोन प्रकार आहेत—१ नरकांत पडलेले, आणि २ प्रपंचांत असलेले.

आतां अचेतन म्हणजे जड पदार्थांचे विभाग सांगतो. जड तीन प्रकारचे आहेत—१ नित्य, २ अनित्य, आणि ३ नित्यानित्य ज्यास उत्पत्ति व नाश नाहीत ते नित्य; जसे, वेद म्हणजे अ आ इत्यादि १० वर्ण, विकार न पावलेले आकाश, कालप्रवाह, पंचमहाभूते, अकरा इंद्रिये, प्राण, सत्त्वादि तीन गूण, आणि तन्मात्रा. जे नित्य नव्हेत ते अनित्य होत; जसे, कालाचे विभाग म्हणजे पळे, घटिका, तास, दिवस,

इत्यादि, महत्त्वाचे विकार म्हणजे कार्यब्रह्मांड व त्यातील सर्व पदार्थ, हे सर्व अनित्य आहेत. काहीं अंशी नित्य व काहीं अंशी अनित्य असे जे ते नित्यानित्य होत. जसे, पुराणाला उत्पत्ति असल्यामुळे ते अनित्य आहे व त्याला नाश नसल्यामुळे ते नित्य आहे, म्हणून पुराण नित्यानित्य आहे. नित्यानित्य तीन प्रकारचे आहे—१ ज्यास उत्पत्ति असून नाश नाही, जसे पुराण ; २ ज्याच्या काहीं भागाला उत्पत्ति व नाश असून त्याच्या काहीं भागाला दोन्हीही नाहीत, जसे कालाचे विकाररूप भाग पळे, घटिका इत्यादिकांना उत्पत्ति व नाश ही असून प्रवाहरूप कालाला उत्पत्ति व नाश ही दोन्ही नाहीत ; ३ स्वरूपतः उत्पत्ति व नाशही नसून ही अवस्थेमुळे उत्पत्ति व नाश आहेत जशी प्रकृति. तथापि, येथे असे समजावे की, नित्यानित्य ह्यांचा अनित्यामध्ये समावेश होतो. अनित्याचे दोन प्रकार आहेत—१ असंसृष्ट, आणि २ संसृष्ट. महत्त्व, अहंकार, बुद्धि, मन, दाहा इंद्रिये, पांच माहाभूते, रूप, रस, गंध, स्पर्श, शब्द ह्या तन्मात्रा, हे असंसृष्ट आहेत. ब्रह्मांड व त्यातील सर्व वस्तु हे संसृष्ट आहेत.

गुण, क्रिया, जाति, इत्यादि सर्व हे वस्तूचे धर्म आहेत. रूप, रस, गंध, इत्यादि गुण आहेत. वर उडणे, खाली पडणे, इत्यादि क्रिया आहेत. सत्ता (हणजे अस्तित्व) इत्यादि जाति होय. हे सर्व धर्म वस्तूचे रूपच आहेत. हे रूप दोन प्रकारचे आहे—१ जे रूप वस्तु आहे तेथपर्यंत असते ते; जसे, सोन्याचा पिवळा रंग ; २ जे रूपवस्तू असतांनाही नाहीसे होते ते ; जसे, आंवा कायम राहून त्याचा हिरवा रंग नाहीसा होऊन पिवळा होतो. ह्यावरून हे स्पष्ट आहे की, जेथे दुसऱ्या प्रकारचे रूप असते तेथे ते रूप व वस्तू ही दोन्ही केव्हां भिन्न असतात व केव्हां अभिन्न असतात. परंतु वस्तु आहे तेथपर्यंत जे रूप असते ते व वस्तु ह्यामध्ये भेद नसून ती दोन्ही एकच असतात.

जी अस्वतंत्र तत्वे वर सांगितली त्या सर्वांची उत्पत्ति, संरक्षण व नाश करणे, ज्ञान देणे, मायेच्या बंधांत ठेवणे, बंधांतून मुक्त करणे, सुख व दुःख देणे, इत्यादि सर्व परमेश्वराच्या सामर्थ्याने घडते.

ह्यास्तव परमेश्वराची मर्जी प्रसन्न करून घेण्यास्तव त्याच्याकडे सच लक्ष लावून त्याचे नेहमी ध्यान केले पाहिजे. परमेश्वर सर्वव्यापी अ-

सल्यामुळे सर्व ठिकाणी आहे. मरमेश्वर हा नियमन करणारा अशा रू-
पांने सर्व ठिकाणी सर्व कालीं सर्व पदार्थांत आहे. ह्याप्रमाणे तो प्रत्ये-
क मनुष्यांत आहे. मनुष्यामध्ये त्याचे असण्याचे मुख्य ठिकाण कोणते
ह्याचा आपण विचार करू. मनुष्याच्या शरीराच्या निरनिराळ्या भा-
गाच्या योग्यतेविषयी विचार केला असतां शारिंशास्त्र (इं० अनाटमि).
ह्यावरून असे अढळते कीं, शरीराच्या इतर सर्व भागांपेक्षां मस्तक व
हृदय हीं ज्यास्त महत्वाचीं आहेत. ह्या दोहोंमध्ये ज्यास्त महत्वाचे
कोणते आहे ह्याचा विचार करण्यास्तव त्यांची रचना व कार्य हीं सम-
जलीं पाहिजेत. ह्यास्तव एक प्रेत मिळवून त्याजवर खाली लिहिल्या-
प्रमाणे प्रयोग करावा.

प्रथम मस्तकाची रचना समजण्यास्तव शस्त्राने प्रेताच्या एका काना-
पासून टाळूवरून दुसऱ्या कानापर्यंत असलेले कातडे हाडापर्यंत कापावे,
आणि कापलेल्या ठिकाणापासून कातडे दोहों बाजूला सोलून मस्त-
काची कवटी (इं० क्रयानिअम्) मोकळी करावी. ह्या कवटींत आठ हाडे
आहेत. तीं येणेंप्रमाणे— १ कपाळाचे हाड (इं० फ्रॉन्टल् बोन),
१ टाळूचे हाड (इं० स्फीनाइड् बोन), २ आंखाची हाडके (इं० टे-
म्परल् बॉन्स), १ मागचे हाड (इं० अक्सिपिटल् बोन), टाळूच्या बाजू-
कडील हाडके (इं० पॅरायटल् बॉन्स), आणि १ कपाळाखालीं आंत असलेले
हाड (इं० एथमाइड् बोन). हीं हाडके परस्परांशीं जेथे लागलेलीं
आहेत तेथे करवतिसारखे दाते असलेले जोड (इं० सूचर्स) आहेत. नंतर
कपाळाचे वरचे बाजूला करवत आडवी लावून सगळी कवटी करवतून
काढावी. मग आंत तीन पडदे आहेत— १ ला पडदा (इं० ड्युरा-
मेटर्). २ रा पडदा (इं० आरक्नाइड्), आणि ३ रा पडदा (इं०
प्यायामेटर्). मग मगजावर तळहात ठेवून मगजाचा खालचा भाग
वर होईल अशा प्रकारे बाहेर काढावा. मगजाचे चार भाग आहेत—
१ (इं० मेड्युला आबुलांगेटा), २ (इं० पॉन्स वेरोलाय), ३ (इं०
सरीबेलम्), आणि ४ (इं० सरीब्रम्)।

१. ग्रेज् अनाटमि, आवृत्ति ५ पृ० ४६२; केन्स अनाटमि, आवृत्ति ७ पृ०
५१४; कर्कस् फिजिआलाजि, आवृत्ति ७ पृ० ५१०; कार्पेटर्स फिजिआलाजि,

प्राण्यांमध्ये मगजाच्या योगाने काय कार्य घडते हे पाहण्यास्तव त्यांच्या डोक्यांतून मगजाचे दोन्ही गोलार्ध काढून प्रयोग करून पाहिल्यावरून जे अढळण्यांत येते ते येणेप्रमाणे^१.—

१. जर एका वेडकाच्या सरब्रिमचे भाग कापून काढिले आणि बाकीचा सर्व मगज कायम ठेविला, तर त्याचे ऐच्छिक व्यापार नाहीसे होतात. त्याला कांहीं उत्तेजन असल्याशिवाय त्याच्याकडून कार्य होत नाही. त्याला उत्तेजन दिल्यास पूर्ण मगज असलेल्या वेडकाप्रमाणे तो कार्य करितो. त्याला पोहायाला, उडी मारायाला, व सरपटायला लावितां येते. त्याला पाठीवर ठेविला तर तो लगेच पूर्ववत् वसतो. त्याला फळीवर वसवून तो खाली घसरेल अशा प्रकारे फळीचे एक टोंक वर उचलले, तर तो फळीवरून पडत नाही; परंतु तो सरपटत वर चढून घसरून न पडण्याजोग्या ठिकाणी जाऊन वसतो. ह्याप्रमाणे कृतीदांही फळी उचलली तथापि तो अशीच क्रिया करितो. फळी हालविली नाही तर तो एकसारखा स्तब्धच राहतो. त्याला पाण्यांत टाकिला तर तो लगेच एकसारखा पोहू लागतो, आणि कांहीं आधार सांपडला नाही तर अगदीं थके तोंपर्यंत पोहतच राहतो. पाण्यावर एक लहानसा लाकडाचा तुकडा सोडला तर तो लाकडाजवळ आला म्हणजे त्याजवर चढून उगाच वसतो. त्याच्या कुशीवर हळूच तडाका दिला तर तो ओरडू लागतो, आणि एकसारखे तडाके देत गेल्यास एकसारखी त्याची डरोकणी निघत जाते, ती अशी की, कोणास असे वाटेल की गायनवाद्य वाजत आहे. तो चालतो तेव्हां जिकडे पदार्थांची दाट छाया पडलेली असेल तिकडे जात नाही. वस्तुतः असा वेडूक, व पूर्ण मगज असलेला वेडूक, ह्या दोघांच्या वर्तनांत फारसा फरक दिसून येत नाही, परंतु पहिल्याला जसे उत्तेजन द्यावे तसे कार्य तो नियमाने करितो, तसा दुसऱ्याच्या वर्तनाचा नियम नाही. ते दोघेही यंत्राप्रमाणे कार्य करितात, तथापि ज्याचा मगज पूर्ण असतो त्याची कार्ये त्याच्या इच्छेनुसार असतात.

आ० ९ पृ० ५७५; होल्डन्स ह्यमन् आस्टिआलजि, आ० ४ पृ० ५३; फास्ट-सै फिजिआलजि, आवृत्ति १ पृ० ६०८; युज्फिजिआलजि, पृ० ५२८.

१. फास्टसै फिजिआलजि, आ० ४ पृ० ६१०-६१३.

आतां जर एकाद्या वेडकांतून सरीत्रमचे गोलार्ध काढून टाकिले, परंतु त्याचा मेदुला आबुंगेटा, सरीत्रेलम् आणि दर्शनसंबंधाचे भाग कायम ठेविले, आणि दुसऱ्या एका वेडकामध्ये फक्त कणा कायम ठेविला, तर ह्या दोन वेडकांमध्ये मोठा फरक दृष्टीस पडतो. ह्या दुसऱ्या वेडकाला पाठीवर पाडला असतां तो उठण्याला प्रयत्न करित नाही, व पायावर बसविला असतां साधारण वेडकाप्रमाणे न बसतां पायावर उपडा पडतो. त्याला पाण्यांत टाकिला असतां तो न पोहोतां आंत बुडतो. त्याला चिमुटले तर तो सरकत नाही व उडी मारीत नाही. त्याच्या कुशविर तडाके मारिले वर ओरडत नाही. त्यास फळीवर ठेवून फळी उचलली तर तो वर चढण्याविषयी प्रयत्न न करितां मेल्याप्रमाणे खाली पडतो.

पाखराच्या डोक्यांतून सरीत्रमचे गोलार्ध अगदी काढून टाकिले तरी ते कित्येक महिने जिवंत राहतें, आणि त्याजविषयी पुढील हकीगत दिसून येते. त्या पाखराचे वसण्याचे स्वाभाविक तऱ्हेत कांहीं फरक होत नाही, आणि पाखरें झोपी जातात तेव्हां जसे एका पायावर राहतात तसे ते एका पायावर अंग तोलून धरितें. त्याला स्वस्थ राहूं दिले तर ते हालचाल न करितां ते स्तब्ध पुष्कळ वेळपर्यंत राहतें. त्याला हालविले तर जागा सोडून थोडेंसे हालतें, आणि मग स्वस्थ राहूं दिले तर पूर्वीप्रमाणे बसतो. त्याला कुशविर किंवा पाठीवर ठेविले असतां ते पायावर पुनः बसतें. त्याला हवेंत फेंकिले असतां ते बरेच अंतरावर उडत जाऊन मग स्वस्थ बसतें. ते बारंवार आपल्या चोंचीने पंखाला डंबचितें, आपले पंख स्वच्छ करितें, आणि त्याच्या चोंचीजवळ दाणापाणी नेले असतां दाणा खाते व पाणी पितें. त्वचेला साधारण उत्तेजक मिळाल्यासच हालतें असतें नाही, तर एकदम नाद झाला किंवा प्रकाश पडला तरीही ते हालूं लागतें. ते जातां जातां मध्ये अडथळे आले तर कांहीं अशीं टाळूं शकतें. तथापि ऐच्छिक व्यापाराची किंवा शहाणपणाची चिन्हे स्पष्ट दिसण्यांत येत नाहीत.

थान पिणाऱ्या प्राण्यांच्या संबंधानेही असेच परिणाम दिसून येतात. ससा किंवा घूस ह्यांजवर वर सांगितल्याप्रमाणे प्रयोग केला असतां

तेही उभे राहतात, पळतात, व उज्या मारतात ; कुशीवर किंवा उता-
णे ठेविले तर उठून घुनः आपल्या पायावर बसतात. तसेच राहू
दिले तर बाहुलीप्रमाणे स्वस्थ बसतात. अशा सशाच्या नाकापुढे
गाजर किंवा करमगड्याचे पान बरेच वेळ धरिले तरी तो तिकडे
लक्ष्य देत नाही, परंतु त्याच्या तोंडांत घांस घातला तर तो कुरमुडून
खाऊं लागतो. त्याला हालविले तर पुढे पळतो किंवा उडी मारतो,
आणि वाटेत कांहीं आडवे आले तर ते थोडे बहुत टाळतो. त्याच्या
डोक्यांतलि मेंदु कापतांना दर्शनतंतूस धक्का लागलेला नसेल तर
त्याच्यापुढे चकचकीत उजेड धरिला तर जसा उजेड हालेऊ तसा
तो आपले डोके फिरवितो, आणि त्याच्याजवळ मोठा कर्कश आवाज
केला तर तो चालू लागतो. चिमटा घेतला तर तो बहुधा लांब कर-
णास्वर काढितो. तथापि, दर्शनाने किंवा दुसरे प्रकारे बोध होऊन
त्यास ज्ञान होते असे वाटत नाही. लांब स्वर निघतो तो त्याला
दुःख होते त्या योगाने निघतो असे समजू नये. तर परावृत्त व्यापार कर-
णारे ज्ञानतंतूचे यंत्र पूर्ण नसल्यामुळे आवाज लांबला जातो. नेहमीं
स्याचा हालण्याचालण्याचा जो व्यापार असेल तो चालतो; परंतु शहा-
णपणा दिसून येत नाही. मगजाचा गोलार्ध व मेड्युला ह्यांमधलि
मगजाचा भाग कापून काढिला असतां वर सांगितलेल्या हालण्याचाल-
ण्याचा प्रकार बहुतेक बंद होतो. त्याला अंग तेलून धरितां येत नाही,
परंतु कुशीवर पडतो, आणि मगजाचा हल्लीं कापलेला भाग कापण्या-
पूर्वी तो ओरडण्याचा वगैरे व्यापार जसा करित होता तसा न करित
कमी करितो.

कुत्र्यामध्ये मगजाचे जे वेंढोळे आहे त्याचा थोडा थोडा भाग वेळी-
वेळी कापोत गेले तर तो बरेच महिनेपर्यंत जीवंत राहून, त्याची
प्रकृतीही बरी असते.

ह्या सर्व प्रयोगांवरून असे सिद्ध होते की, थान पिणारे प्राणी इ-
त्यादिकांमध्ये मगजाचे गोलार्ध कापून काढिल्याने जरी ऐच्छिक व
शहाणपणाचीं कृत्ये सर्वांशीं बंद न होतां, तीं पुष्कळ कमी होतात
असे अढळते, तथापि त्या प्राण्यांच्या नेहमींच्या हालण्याचालण्याच्या
प्रकारामध्ये फारसा फरक पडत नाही. लहणून ही हालचाल होण्या-

साठी जें ज्ञानतंतूचें यंत्र लागतें तें मगजाच्या गोलार्धमध्ये नसून, मगजाच्या दुसऱ्या कोणत्या तरी भागांत असलें पाहिजे. तें यंत्र मगजाच्या मध्यभागी किंवा मागचे बाजूला असावें असे मानण्यास कांहीं कारणे आहेत.

शरीराच्या इतर सर्व भागांपेक्षां मगजाचे पोषणार्थ रक्ताचा जास्त पुरवठा लागतो, आणि ज्यांत आक्सिजन पुष्कळ आहे असे रक्त लागतें. पुरुषाच्या मगजापेक्षां स्त्रीचा मगज वजनाने हलका असतो. ह्यातारपण येऊं लागलें ह्मणजे शरीराच्या दुसऱ्या भागांप्रमाणें मगजही कमी होऊं लागतो, व त्याच्या वेढोळ्यांचा डळडळीतपणा कमी होऊन तीं वेढोळीं सुरकुततात.

आतां मस्तकाप्रमाणें हृदयाचें सामान्य ज्ञान होण्यास्तव गळ्याच्या खळीपासून नीट काळिजापर्यंत मुढ्याचें कातडें शस्त्राने चिरून दोन्ही बाजूचे कातडें सुमारें दोन तीन बोटे एकीकडे करावें; आणि चिरलेल्या जागीं असलेल्या हाडांच्या दोहों बाजूनीं कात्रांनीं कातरावें, ह्मणजे तें हाड बरगड्यापासून निराळें होतें. मग तें मधले हाड वर उचलून हूनवटीखालीं अडकवावें. नंतर आंत दोहों बाजूला फुप्पुसे दिसतात. डावे बाजूचे फुप्पुस कापून काढावें अगर एकीकडे करावें, ह्मणजे तेथें नारळांतल्या गोळ्यांप्रमाणें जो पदार्थ दिसतो तो हृदय (इं० हार्ट) होय.

मनुष्य जीवंत असतो तेव्हां हृदयांत रक्ताचा सांठा असतो. येथून धमन्यावाटे रक्त डोक्यांतील मगजाकडे वर जातें व पायाच्या नखापर्यंत जातें, आणि मग येणेंप्रमाणें शरीरांत फिरत गेलेलें जें रक्त अशुद्ध होतें तें शिरांच्या द्वारांनीं हृदयाकडे येऊन फुप्पुसांत जाऊन तेथें श्वासोश्वासाने आंत आलेल्या हवेतून आक्सिजन घेऊन शुद्ध होऊन तें पुनः पूर्वीप्रमाणें शरीरांत फिरायास जातें. ह्याप्रमाणें मनुष्य जीवंत असतो तोपर्यंत एकसारखा व्यापार चालू असतो. कोणत्याही कारणाने हा व्यापार बंद झाला ह्मणजे मनुष्य मरतो. जीवंत मनुष्याच्या छातीच्या डावे बाजूला कान लाविला तर हृदयांतील रक्ताच्या व्यापाराचा आवाज लब्धप् लब्धप् असा ऐकू येतो. मगजास रक्त पोचण्याचें कोणतेही कारणाने बंद झालें तर लगेच मनुष्य मरतो.

ह्यावरून मगज व हृदय ही दोन्ही सारखी महत्वाची दिसतात. तथापि हृदयाचे महत्व जास्त आहे. कारण स्त्रीच्या गर्भाशयांत गर्भ असतो तेव्हां दुसऱ्या सर्व इंद्रियांचे व्यापार सुरू होण्यापूर्वी हृदयाचा व्यापार प्रथम सुरू होतो^१ हा व्यापार येथे सुरू करणारी कांही शक्ति असली पाहिजे. ती शक्ति गर्भांतल्या जीवांत आहे असे लक्षावे तर मनुष्य मरतो तेव्हां जीवाच्या इच्छेविरुद्ध हृदयाची गति कां बंद होते ? ह्यावरून जीवाची ती शक्ति नव्हे, तर परमेश्वराची शक्ति आहे. जसा, आगगाडीच्या पुढे लावलेल्या वाफेच्या यंत्रावर यंत्र चालविणारा राहून आगगाडी चालवितो व थांबवितो, तसा परमेश्वर मनुष्याच्या हृदयांत राहून जीवाचे नियमन करितो. ह्याप्रमाणे गर्भावस्थेतील जीवालाही आरंभापासून परमेश्वर प्रेरणा करितो. तेव्हां जीवाला परम सुखरूप मोक्ष देण्याचे परमेश्वराच्या हाती आहे हे काय सांगावे ! अशा परमेश्वराची प्रसन्नता होण्यास्तव त्याचे ज्ञान करून घेतले पाहिजे. हे ज्ञान करून घेण्यास अंतःकरणाची शुद्धि ज्ञाली पाहिजे. अंतःकरणाची शुद्धि होण्यास सत्कर्म केली पाहिजेत. सत्कर्म कशीं करावीत हे समजण्यास्तव साधूची संगति केली पाहिजे. साधु ओळखण्यास्तव साधूची लक्षणें समजलीं पाहिजेत. साधूची लक्षणें भागवतामध्ये अनेक ठिकाणी सांगितली आहेत. त्यांपैकी एकादशस्कंधांत वाराव्या अध्यायांत श्लोक २९ पासून ३३ पर्यंत पांच श्लोकांत जी सांगितली आहेत ती येणे प्रमाणे—

कृपालुरकृतद्रोहस्तिक्षुः सर्वदेहिनां ॥

सत्यसारोऽनववात्मा समः सर्वोपकारकः ॥ २९ ॥

वामैरहतथोदातो मृदुः शुचिरकिंचनः ॥

अनीहो मितभुक् शांतः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥ ३० ॥

अप्रमत्तो गभोरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः ॥

अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ॥ ३१ ॥

१ मेडोज् म्यानुअल् आव् मिड्वाइफरि, आ० ४ पृ० ४०; लस्कस् सायन्स आंड आर्ट आव् मिड्वाइफरि, (१८८२) पृ० ६६; लेशमन्स् सिस्टम् आव् मिड्वाइफरि, आ० ३ पृ० १४२, १८१, १८३; कॉपेटर्स ह्यूमन् फिजिआलजि, आ० ९ पृ० ९२३.

आज्ञायैवं गुणान्दोषान्मयादिष्टानपि स्वकान् ॥

धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान् मां भजेत स सतमः ॥ ३२ ॥

ज्ञात्वाऽज्ञात्वाथ ये वै मां यावान्यश्चास्मि यादृशः ॥

भजंत्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥ ३३ ॥

ह्यांचा अर्थ असा आहे की, जो कृपाळू, कोणाचाही द्वेष न करणारा, क्षमा करणारा, निश्चल सत्यपणा असलेला, दुसऱ्याचा हेवा न करणारा, सुखदुःख समान मानणारा, सर्वांवर उपाकार करणारा, विषयांच्या योगाने क्षोभ न पावणारा, बाहेरील इंद्रियांचा निग्रह करणारा, कोमल अंतःकरणाचा, सदाचाराने वागणारा, लोकांनी द्रव्य दिले तरी न घेणारा, दांभिकपणाच्या क्रिया न करणारा, प्राप्त होईल तसा आहार करणारा, शांत मनाचा, आपल्या धर्माविषयी स्थिर बुद्धीचा, परमेश्वराच्याच आश्रयाने राहणारा, मनन करणारा, सावंध राहणारा, निर्विकार बुद्धीचा, धैर्यवान्, भूक तहान शोक मोह वृद्धपणा व मरण ह्या सहा लाटांना जिंकणारा, सन्मानाची इच्छा न करणारा, दुसऱ्यांना मान देणारा, दुसऱ्यांना बोध करण्याविषयी दक्ष, कोणासही न फसविणारा, लोभ न धरितां द्येनेच प्रवृत्त होणारा, ज्ञानी, भक्तीला जे धर्म विरुद्ध आहेत ते वेदोक्त असले तरी त्यांचा त्याग करून परमेश्वराचीच भक्ति करणारा, व परमेश्वर सर्वव्यापी आणि अमर्यादित आहे असे जाणूनही अनन्य भावाने त्याची सेवा करणारा, अशा तीस लक्षणांनी जो युक्त असेल त्यास साधु हणावा. तसेच, तृतीय स्कंधाचा अध्याय २५ श्लोक २१ पासून २४ पर्यंत ह्यांत साधूंचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत.

परमेश्वराचे लक्षण सृष्टीचा कर्ता हे आहे. रामानुजाचार्य आपले सूत्रभाष्यांत असे दर्शवितात की, सृष्टीचा उत्पन्न करणारा, फालण करणारा व संहार करणारा हे सर्व धर्म मिळून परमेश्वराचे लक्षण आहे. ही चूक आहे. कारण, सृष्टीचा कर्ता येवढेच परमेश्वराचे लक्षण केले तर अतिव्याप्ति कोठे येते ? आणि जर अतिव्याप्ति येत नाही, तर तिन्ही धर्म मिळून लक्षण करण्याचे प्रयोजन काय ?

आतां जर कोणी अशी शंका घेईल की, जर परमेश्वर सर्वशक्तिमान आहे, तर आपण पुनः उत्पन्न होऊं नये अशा प्रकारे तो जग

कायम ठेवून आपला नाश करण्यास समर्थ असला पाहिजे, नाही तर त्याचें सर्वशक्तिमत्व नाहीसे होईल ; तर ह्या शंकेचें उत्तर असे आहे कीं, माझी आई वांझ आहे असें लहटल्यानें जसा व्याघाताचा दोष येतो तसा दोष ह्या शंकेला येतो ; कारण, परमेश्वराचें लक्षण सर्व सृष्टीचा कर्ता असें आहे, आणि जर परमेश्वर आपण पुनः उत्पन्न न होण्याजोगा आपला नाश करूं शकेल, तर तो आपल्या नाशानंतरची सृष्टि करणारा होऊं शकणार नाही, लणजे तो सर्व सृष्टीचा कर्ता होऊं शकणार नाही, हें परमेश्वराच्या लक्षणाशीं विरुद्ध आहे. सर्व सृष्टीचा उत्पन्न कर्ता हें जें परमेश्वराचें लक्षण त्यांतच सर्व व्यापकत्व, सर्वशक्तिमत्व, सर्वज्ञत्व, ह्या धर्मांचा अंतर्भाव होतो. म्हणून परमेश्वराच्या लक्षणांतच ज्याचा अंतर्भाव होतो असें जें सर्वव्यापकत्व इत्यादि धर्म आहेत त्यांपैकीं कोणत्याही एका धर्मांत कमीपणा झाला तर परमेश्वराच्या लक्षणास बाध येतो, लणजे परमेश्वराचाच अभाव होतो. परमेश्वर ह्यास पक्ष करून त्याजवर वर म्हटल्याप्रमाणें अल्पशक्तिमत्व साधण्याला पक्षच नाहीसा झाल्यामुळे तें दुष्ट अनुमान होतें. ह्या दोषास न्यायशास्त्रांत आश्रयासिद्धि असें लणतात.

जर कोणी अशी शंका घेईल कीं, परमेश्वर परम दयाळू असल्यामुळे तो कोणास दुःख देण्याला इच्छिणार नाही, जगांत तर अनेक प्रकारचीं दुःखे दृष्टीस पडतात, आणखी जगाच्या कर्त्यानेच जगांतील दुःखे उत्पन्न केलीं आहेत असें लहलें पाहिजे, कारण दुःखे हीं जगताचा भाग आहे, दुःख उत्पन्न केलें नसतें तर दुःखरहित जगाची योग्यता हल्लींच्या जगापेक्षां ज्यास्त झाली असती, परमेश्वर जसा परम दयाळू आहे तसा सर्वशक्तिमान असता तर त्यानें दुःखरहित असें जग उत्पन्न केलें असतें, ह्यावरून परमेश्वर सर्वशक्तिमान नाही असें होतें. ह्या शंकेचें समाधान असें आहे कीं, हल्लींची शंका काढणारा परमेश्वरानें जसें जग करावें असें लणतो तसें जग त्यानें केलें असतें तर पुनः त्यावर अशी शंका निघूं शकेल कीं, परमेश्वरानें सर्व जग सुखमय केलें आहे, लणून त्याला काहीं सुख व काहीं दुःख असें असलेलें किंवा पूर्ण दुःख असलेलें किंवा सुख व दुःख हीं दोन्ही नसलेलें असें जग उत्पन्न करण्याची यास शक्ति नसल्यामुळे

तो सर्वशक्तिमान नाही.^१ अशा प्रकारच्या शंकांच्या योगाने अनवस्था प्रसंग येतो. ल्हाणून हल्लीं ज्या प्रकारे परमेश्वराने आपल्या इच्छेने जग उत्पन्न केले आहे त्याहून निराळे प्रकारचे जगत उत्पन्न करण्याला त्याला शक्ति नाही असे सिद्ध होत नाही ल्हाणून त्याच्या सर्वशक्तिमत्वाला कोणतेही प्रकारे बाध येत नाही.

जर कोणी अशी शंका करील की, जर परमेश्वर आहे, आणि तो सर्व व्यापी आहे, तर आपल्या इंद्रियांच्या विषयांचे जसे इंद्रियांनी ज्ञान होते तसे परमेश्वराचे पण कां ज्ञान होऊं नये? परमेश्वराने ल्हाणून कां वसावे? त्याला कोणी मारील किंवा त्रास देईल अशी भीति आहे काय? तर ह्या शंकेचे उत्तर असे आहे की, अंधळ्याला सूर्य दिसला नाही, किंवा बहिऱ्याला घंटा ऐकू आली नाही, किंवा नुसत्या डोळ्यांला पाण्यातील सूक्ष्म जीव दिसले नाहीत, तर हा आपल्या इंद्रियांचा दोष समजला पाहिजे, आणि सूर्य नाही, किंवा घंटा नाही, किंवा सूक्ष्म जीव नाहीत, असे होत नाही. ह्याचप्रमाणे परमेश्वर हा दिसण्याजोगा आहे, परंतु त्याला पाहण्याला ज्यांना योग्य अधिकार आहे ते मात्र पाहू शकतात.

हिंदुस्थानांत जीव व ईश्वर ह्यासंबंधी तेवीस मते आहेत. त्यांपैकीं बरींच मते जीव व ईश्वर (ल्हाणजे परब्रह्म) ह्यांच्या ऐक्यसंबंधापुरतीं सारखीं आहेत. परंतु ह्या ऐक्याशिवाय त्यांच्या त्यांच्या मतांच्या प्रक्रिया निरनिराळ्या आहेत. त्यांपैकीं एक मत अद्वैत हे आहे. अद्वैत वादी असे मानितात की, मायेमधून परब्रह्माचे जे प्रतिबिंब पडते ते शिव विष्णु इत्यादिक देव आहेत; त्याच परब्रह्माचे अविद्येमधून जे प्रतिबिंब पडते ते जीव आहे; ह्यावरून जीव व परब्रह्म हे दोन्ही एकच आहेत; ल्हाणून जीवाची अविद्यारूप उपाधि मीच ब्रह्म आहे अशा ज्ञानाने नाहीसा झाला ल्हाणजे व्यवहारकालच्या जीवाला आपण परब्रह्म असल्याचा अनुभव येतो. शंकराचार्यांचे मत अद्वैतप्रतिपादक आहे.

त्या तेवीस मतांपैकीं द्वैत हे एक मत आहे. ह्या मताप्रमाणे पांच भेद आहेत — १ जीव व ईश्वर ह्यांचा भेद, २ एक जीव व दुसरा जीव

१ हे समाधान ज्या रीतीने केले आहे त्या रीतीस अशोकत्रिकान्याय म्हणतात.

ह्यांचा भेद, ३ जड व ईश्वर ह्यांचा भेद, ४ जड व जीव ह्यांचा परस्पर भेद, आणि ५ जड व जड ह्यांचा परस्पर भेद; जगत सत्य आहे; तृणजीवापासून ब्रह्मदेवापर्यंत योग्यतेचे तारतम्य आहे; नारायण हा परब्रह्म असून ब्रह्मादिक सर्व जीव त्याच्या अधीन आहेत. मध्वाचार्यांचे मत द्वैतप्रतिपादक आहे.

शंकराचार्य व मध्वाचार्य हे दोन संन्यासी मोठे विद्वान होते. त्यांनी उपनिषदे, गीता व ब्रह्मसूत्र ह्यांवर ग्रंथ केले आहेत. ते दोघे विलक्षण बुद्धीचे असल्यामुळे लोक त्यांना अकतारी पुरुष मानितात, व तसे सिद्ध करण्यास्तव श्रुति स्मृतींची वचनेही दाखवितात. कदाचित् ते तसे असतील अगर नसतील.

जीव हा वस्तुतः ब्रह्म असून त्यास आपण ब्रह्माहून निराळा असा जीव आहो असे व्यवहारकाली जे वाटते ती भ्रांति आहे असे जे अद्वैतवादी म्हणतात ते बरोबर नाही. कारण भ्रांति उत्पन्न होण्याला भ्रांति उत्पन्न होण्यापूर्वी भ्रांतीला मूळ असे दोन सत्य पदार्थांचे ज्ञान असणे अवश्य आहे. उदाहरणार्थ, जर पूर्वी खरी दोरी व खरा साप पाहिलेला असेल, तर त्यानंतर नुस्ती दोरी पाहून तिजवर सापाची भ्रांति होते, आणि खरी शिंप व खरे रूपे पूर्वी पाहिलेली असल्यास पुढे शिंप पाहून एकादे वेळीं रूपाची भ्रांति होते. हाप्रमाणे ब्रह्मावर जीवाची भ्रांति होण्याला अगोदर ब्रह्म व जीव हे दोन सत्य आहेत असे ज्ञान असणे अवश्य आहे. ह्याशिवाय भ्रांति होणार नाही. म्हणून ब्रह्मावर जीवाची भ्रांति होते असे जे अद्वैत ग्रंथकार म्हणतात ते जीव व ब्रह्म हीं दोन्ही निरनिराळीं असून सत्य आहेत असे कबूल करितात असे सिद्ध होते. तसेच जे अद्वैतवादी असे म्हणतात की, वस्तुतः सर्व ब्रह्मस्वरूपच असून जगत ब्रह्माहून निराळे आहे असे जे वाटते ही भ्रांति आहे, तेही ब्रह्म व जगत हीं दोन्ही निरनिराळीं असून सत्य आहेत असे कबूल करितात असे सिद्ध होते.

अद्वैतवादी आपले अद्वैतमत सिद्ध करण्याला मुख्यत्वेकरून "तत्त्वमसि" हे श्रुतिवचन पुढे आणतात, आणि त्या वाक्याची पदे तत्, त्वं, असि, अशीं पाडतात. असे म्हणतात की, तत् हे पद सर्वज्ञत्वादि धर्मयुक्त परब्रह्म दर्शविते, त्वं हे पद अल्पज्ञत्वादि धर्म-

युक्त जीव दर्शविते ; त्या तिन्ही पदांचा अर्थ “ ते (म्हणजे सर्वज्ञत्वादि धर्मयुक्त परब्रह्म) तूं (म्हणजे अल्पज्ञत्वादि धर्मयुक्त जीव) आहेस ” असा होतो ; “ ते तूं आहेस ” ह्या वाक्याने “ ते ” आणि “ तूं ” ह्यांच्या ऐक्याचे विधान होते ; परंतु सर्वज्ञत्व व अल्पज्ञत्व असे दोन विरुद्ध धर्म असलेल्यांचे ऐक्य संभवत नाही ; ह्मणून असा अर्थ करण्याला बाध येतो ; ह्यास्तव अर्थाची जुळणी करण्यास्तव जहदज-हल्लक्षणा (म्हणजे कांहीं सोडणे व कांहीं घेणे अशी युक्ति) योजिली पाहिजे, आणि तत् शब्दाने परब्रह्माचे सर्वज्ञत्वादि धर्म टाकून देऊन चेतन मात्र घेतले पाहिजे, आणि त्वं शब्दाने अल्पज्ञत्वादि धर्म टाकून देऊन चेतन मात्र घेतले पाहिजे, म्हणजे दोन्ही चेतनांचे ऐक्य संभवते. आतां अद्वैतवादींचे हे म्हणणे बरोबर नाही. कारण, सरळ व संदर्पास जुळेल असा अर्थ करण्याचे सोडून देऊन जहदजहल्लक्षणा करण्याच्या प्रयासांत कां पडावे ? ह्याशिवाय अशी लक्षणा करूनही अद्वैतवादींचा हेतु सिद्धीस जात नाही, कारण तसे करूनही दोन चेतन मानणे भाग पडते. ह्याशिवाय दोन चेतनांचे ऐक्य होण्याला एकाचा नाश झाला पाहिजे किंवा दोन्हीचा एक गट किंवा गठा बनला पाहिजे. परंतु हे संभवत नाही, कारण सर्व चेतन अनादि व नाशरहित आहेत हे अद्वैतमतवादीही कबूल करितात. आतां असे न करितां सरळ व सयुक्तिक अर्थ करण्याची रीति पुढे सांगितल्याप्रमाणे आहे. व्याकरणशास्त्रांत “ सप्तसुप्रथमा ” असा न्याय आहे. त्या न्यायाने तत् म्हणजे तस्य असे घेऊन वाक्याचा अर्थ “ त्या संबंधी (म्हणजे परब्रह्मसंबंधी) तूं आहेस ” ह्मणजे त्याचा तूं सेवक आहेस, असा अर्थ होतो. ह्या अर्थाला अनुसरून श्रुति, स्मृति, पुराणे ह्यांमध्ये पुष्कळ वचनेही आहेत. ह्याहीपेक्षां सुलभ व सरळ प्रकारे अर्थ करण्याची रीति अशी आहे की, “ तत्त्वं ” ह्या शब्दाचा विग्रह ‘ तस्य त्वं तत्त्वं ’ असा षष्ठीतत्पुरुष केला, तर ह्याचा अर्थ ‘ त्याचा तूं, ’ म्हणजे त्याचा (ह्मणजे परमात्म्याचा) तूं सेवक आहेस असा होतो. कारण, षष्ठीने सेव्यसेवकभावाचा बोध होतो. ह्याशिवाय त्याचा अर्थ करण्याविषयी सुगम व सयुक्तिक मार्ग आहे तो असा. छांदोग्योपनिषदाचा प्रपाठक ६ आम्ही छापिलेला आहे, त्याचे पृष्ठ ३५, ३८,

३९, ४२, ४९, ४८, ५०, व ५२ इतक्या ठिकाणीं “ तत्वमसि ” हे वाक्य आले असून प्रत्येक ठिकाणीं त्या वाक्याच्या पाठीमागे “ स आत्मा ” असे आले आहे. म्हणून येथे तत् व अतत् अशीं दोन्ही प्रकारे पदे सहज निघत असून “ अतत् त्वं आसि ” ह्याचा अर्थ “ परमेश्वर नव्हे असा तूं आहेस ” असा होतो. जर कोणी ह्यणल कीं, असा पदच्छेद करणे क्लिष्ट आहे, तर त्यानें प्रथम येथे क्लेश कोणते आहेत ते दाखवावे. जो काव्याचा एखादा सर्ग पढलेला असून ज्यास व्याकरणाचे साधारण मूलतत्वाची माहिती असेल तो अशी शंका कधीही घेणार नाही. आतां जर कोणी अशी शंका घेईल कीं, “ ब्रह्म नव्हेस असा तूं आहेस ” असे श्वेतकेतूला सांगण्याचे कारण काय ? कारण जीव व ब्रह्म हे एक आहेत अशी श्वेतकेतूची समज पूर्वी झालेली आढळत नाही. ह्याचे समाधान सांगतो. १ ले “ तत्वमसि ” ह्याचे पूर्वी “ स आत्मा ” असे असून त्यावरून परमेश्वर आत्मा आहे असे सांगितले, त्यावरून श्वेतकेतूस कदाचित् असे वाटेल कीं, परमेश्वर हा आत्मा आहे आणि आपणही आत्मा आहो ह्यामुळे परमेश्वर व आपण एक आहोत. तर ही भ्रांति नाहीशी करण्यासाठीं भेद दाखविणे अवश्य आहे. २ रे, त्याच प्रपाठकाचा आरंभ झाल्यावर असतापासून सत् हे उत्पन्न झाले असे जे असद्वाद्यांचे मत ते दाखवून असतापासून सत् हे उत्पन्न होऊं शकत नाही असे सांगितले. ह्या ठिकाणींही श्वेतकेतूच्या मनांत तशी शंका आली नसून असद्वाद्यांचे मताने भ्रम उत्पन्न न होण्यास्तव तसे सांगितले. त्याचप्रमाणे अद्वैतवाद्यांच्या मताने भ्रांति उत्पन्न न होण्यास्तव भेद स्पष्ट दाखविला आहे. ३ रे श्वेतकेतु अध्ययन करून आल्यानंतर त्यास मोठा गर्व होऊन आपणापेक्षां मोठा कोणी नाही असे तो आपणास मानू लागला. हा त्याचा गर्व परिहार करण्याकरितां त्यास असे सिद्ध करून दाखविले कीं, परमात्मा हाच स्वतंत्र असून त्याच्याहून भिन्न प्रकारचा ह्यणजे परमात्म्याच्या अधीन असा तूं असल्यामुळे परमात्म्याप्रमाणे तूं नाहीस असे सांगितले.

आणखी “ अतत्वमसि ” ह्याचा विग्रह न विद्यते तत् यस्य असा

केला तर त्याचा अर्थ असा होतो की, ज्यास ब्रह्म नाही (म्ह० ज्यास ब्रह्माची प्राप्ति नाही) असा तू आहेस.

आणखी " अतत्वमसि " ह्यांत नञ तत्पुरुषसमास असून नञाचे सहा अर्थ व्याकरणशास्त्रांत सांगितले आहेत. त्यांपैकी विरोध हा अर्थ येथे घेतला, तर असा अर्थ होतो की, परमात्म्याच्या विरुद्ध धर्म असलेला तू आहेस, ह्यणजे, परमात्मा सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान व स्वतंत्र असून तू अल्पज्ञ अल्पशक्तिमान व परतंत्र असा आहेस.

आतां " तत् त्वं असि " असा पदच्छेद केला ; तर तत् हे पंच-मर्थी अव्यय घेतले असता त्यापासून तू आहेस ह्यणजे त्यापासून तू उत्पन्न झाला आहेस असा अर्थ होतो.

अद्वैतवादी लक्षणाकरून अर्थ करितात असें वर दाखविले आहे. हे त्यांचे कारणे दोषयुक्त आहे. लक्षणेने अर्थ करणे हे शब्दशक्त्याने अर्थ करण्यापेक्षां गौण आहे. शब्देदुशेखरांत ' उक्तार्थलाक्षणीकत्वे तुलक्षणैवदोषः ' असें हळंत्य सूत्रावरील ' अनेकांता अनुबंधा ' ह्या परिभाषेचे विचारांत सांगितले आहे. परिभाषेदुशेखरांत ह्याच परिभाषेचे विचारांत ' अंत्यशब्दे लक्षणाच न ' असें ह्यटले आहे. महाभाष्यांत व कैयटांत ' अनेकाल्शित्सर्वस्य ' ह्या सूत्राखालीही तसेच सांगितले आहे. शिवाय शास्त्रांत व प्रचारांत जहल्लक्षणा व अजहल्लक्षणा अशा दोन लक्षणा निरनिराळ्या आहेत, परंतु जहद-जहल्लक्षणा अशी अढळण्यांत येत नाही.

' तत्वमसि ' ह्याचा अद्वैतवादी जो अर्थ करितात तो बरोबर नाही असें दाखविणारी श्रुतिवचनें बहुत आहेत व दुसरीं आणखी कारणे आहेत. परंतु विस्तार भयास्तव त्या सर्वांचा येथे विचार केला नाही.

अद्वैतवादी, ' एकमेवाद्वितीयं ', ' नेहनानास्ति किंचन ', ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ', ह्या वाक्यांना महावाक्यें समजून अद्वैत सिद्ध होते असें समजतात. परंतु ' एकमेवाद्वितीयं ' ह्याचा अर्थ छांदोग्योपनिषदाचा प्रपाठक ६ पृ० ७ ह्याजवर लिहिलेला आहे ; त्याजवरून ब्रह्माहून कांहीं निराळे नाही असें होत नाही. ' नेहनानास्ति किंचन ' ह्याचा अर्थ कठोपनिषदाचा अध्याय २ पृ० ७ ह्याजवर लिहिलेला आहे.

वैदिक शब्दांचा ब्रह्मावर समन्वय कसा होऊं शकतो हे ब्रह्मसूत्राच्या पहिल्या अध्यायांत दाखविले आहे. त्यावरून सर्व वैदिक शब्दांचे महत्त्व सारखे आहे असे होतं. असे असतां " तत्त्वमसि " इत्यादिक कांहीं थोड्याच वाक्यांना " महावाक्ये " असे ह्मणण्याचे कारण काय ? तर ती वाक्ये अद्वैत सिद्ध करण्याचे मनलबास फार उपयोगी पडतात असे वाटल्यामुळे अद्वैतवादी त्यांस महावाक्ये असे ह्मणतात.

अद्वैतमतवादी असे मानितात की, सृष्टीच्या वेळी ब्रह्मास मायेचा संबंध होऊन, ब्रम्ह संसारदर्शेत येते तेव्हां त्यास जीव अशी संज्ञा प्राप्त होते, आणि जीव व निर्गुण ब्रम्ह ही दोन्ही एक होणे ही मुक्ति आहे. असे मानिले असतां मुक्तीस गेलेला जीव पुनः संसारांत येऊं शकेल. ह्मणून खरी मुक्ति संभवत नाही. अद्वैत्यांचे ब्रम्ह निर्विशेष व निरंश असल्यामुळे त्यांतील अमुकच भागाला मायेचा संबंध होऊन तो भाग संसारांत येतो असे ह्मणणे संभवत नाही. तेव्हां सर्वच ब्रह्म मायेच्या योगाने संसारांत येते असे होते. असे झाले असता पूर्वी मुक्त झालेला जीव संसारांत आला पाहिजे. ह्याशिवाय जर सर्वच ब्रम्ह संसारांत येते असे म्हणावे, तर हे संसारांत आलेले सर्व ब्रम्ह मुक्तीच्या वेळी कोणाशी मिळते ? कारण मिळण्याला दुसरे कांहीं रहातच नाही. आणखी सर्व ब्रम्ह दुसरे कोणाशी मिळते असे ह्मणण्यानेच अद्वैत मताचा नाश होत नाही काय ? ह्मणून अद्वैतमतवादी ह्यांना अद्वैत मताप्रमाणे मुक्तीच मिळणे अशक्य आहे असे सिद्ध होते.

अद्वैतवादींचे ह्मणणे असे की, जीव व परब्रह्म एक आहेत, व द्वैतवादींचे ह्मणणे असे की, जीव व ब्रम्ह एक नाहीत. ह्यावरून दोघां वादींपैकी एकाचे ज्ञान खोटे असले पाहिजे हे तर उघडच आहे. कोणाचे ज्ञान खरे किंवा दोघांचेही ज्ञान खोटे हे अनुभवावांचून ठरणार नाही. हे दोघे निरनिराळे मतवादी किंवा त्यांपैकी एक मतवादी आपल्या ज्ञानाने मुक्तीस पोचला किंवा नाही हे त्यांचे त्यांना माहीत. ह्यावरून कोणी अशी शंका करील की, पृथ्वीवर जीव व ईश्वर ह्यांच्या संबंधी जितकी निरनिराळीं मते आहेत त्यांपैकी सत्य मत एकच असले पाहिजे ; असे जर आहे तर त्या सत्य मताचे

लोक मुक्तान गेले पाहिजेत व बाकीच्या मनांचे लोक नरकांत पडले पाहिजेत ; तर असे आहे की काय ? येथे हे लक्षांत ठेवावे की, प्रत्येक धर्माचा खरा हणगारे असे त्या धर्माचेच लोक असून बाकी सर्व धर्मांचे लोक त्यांचे विरुद्ध आहेत. आतां ह्या शंकेच्या समाधानाविषयी विचार येथे न करितां दुसऱ्या प्रसंगीं करण्यांत घेईल.

मराठी, कानडी, तेलंगी, गुजराथी, हिंदुस्थानी, उडडू, इयादि भाषेंत अद्वैत व द्वैत मतांवर पुष्कळ ग्रंथ आहेत. परंतु शंकराचार्य व मध्वाचार्य ह्यांच्या ग्रंथांपुढे त्यांचे कांहीं महत्त्व नसल्यामुळे त्या कि-रकेळ ग्रंथांच्या संबंधाने विचार करण्याचे करण नाहीं.

जो पाप करितो त्याला शासन होण्याकरितां परमेश्वर नरकांत टाकितो. ह्यावरून कोणी अशी शंका घेईल की, नरकांत टाकिले असतां नरकांत पडणाऱ्याला जें दुःख होतें त्याचा अनुभव परमेश्वराला असला पाहिजे, आणि असा अनुभव घेण्याला परमेश्वरही खूब नरकांत घडून त्यानेही दुःखाचा अनुभव घेतलेला पाहिजे. तर ह्या शंकेचें समाधान असे आहे की, परमेश्वर हा सर्वज्ञ आहे, हणून त्याला भविष्यज्ञानही आहे, हणजे पुढें घडणारी जी गोष्ट ती आज घडत नसूनही तिचें ज्ञान आज त्यास आहे, म्हणून कोणी जीव नरकांत पडल्यावर त्याला तेणेंकडून किती दुःख होईल ह्याचें ज्ञान ती गोष्ट न घडतां आज परमेश्वराला असलें पाहिजे हें उघड आहे.

वर सांगितल्याप्रमाणें सृष्टीविषयी व सृष्टीच्या कर्त्याविषयी नेहमी योग्य प्रकारें विचार करून, वेदांत ग्रंथांचें योग्य मुलजवळ अध्ययन करून, साधूंच्या संगतीने सदाचरणाने वागून, परमेश्वराचें यथार्थ ज्ञान मिळवून त्याची उत्तम प्रकारें भक्ति करून रुपा मिळवावी, हणजे जीव जन्ममरणरूप प्रपंचांतून मुक्त होऊन परमेश्वराजवळ जाऊन उत्तम प्रकारचे आनंद अनुभवतो.

ब्रह्मवल्लीप्रतिपाद्यो विषयः

(अद्वैतनते)

ब्रह्मविद्याप्राप्त्युपतर्गश्रमनार्थं शांतिः प्राप्तिता । तत्र एतदुच्यते ब्रह्म-
विन् परंब्रह्म प्राप्नोति । यः सत्यज्ञानानंतस्वरूपं ब्रह्म जानाति स
सर्वज्ञब्रह्मणा आत्मस्वरूपेण सर्वान् निर्विशेषान् कामान् समश्नुते । तस्मा-
द्ब्रह्मणः सकाशादाकाशं शब्दगुणमुत्पन्नमाकाशाद् द्विगुणो वायुराग्नौ त्रिगु-
णोऽग्निरग्नेश्चतुर्गुणा आपोद्भूयः पंचगुणा पृथिवीत्येवं क्रमेण समुत्पन्नानि-
भूतानि पृथिव्या ओषधयस्ततोऽन्मन्त्रात्पुरुषः समजायत ॥

अत्र शरीरेऽन्मयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयाख्याः पंच कोशाः
विद्यन्ते । तत्रान्मयस्य दृश्यमानं शिरः । दक्षिणो बाहुर्दक्षिणः पक्षः । सव्यो
बाहुः सव्यः पक्षः । देहस्य मध्यभागो मध्यांगं । अधरांगं पुच्छमिव ।
प्राणमयोऽपि पुरुषाकृतिस्तस्य प्राणवायुः शिरस्थाने । व्यानो दक्षिणः
पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाशो मध्यांगं । पृथिवी पुच्छमिव ।
मनोमयस्य शिरस्थाने यजुर्वेदः । ऋग्वेदो दक्षिणः पक्षः । सामवेद
उत्तरः पक्षः । ब्राह्मण आत्मा । अथर्ववेदः पुच्छमेवेत्ययमपि पुरुषाकृतिः ।
विज्ञानमयस्य शिरस्थाने श्रद्धा । यथाशास्त्रं बुद्धौ निश्चिनोऽर्थो दक्षिणः
पक्षः । सत्यं उत्तरः पक्षः । समाधानं मध्यांगं । महत्तत्त्वं पुच्छमिवेत्ययं
पुरुषाकृतिः ॥ आनंदमयोऽपि पुरुषाकृतिः । आनंदमयस्य इष्टदर्शन-
निमित्तानंदः शिरस्थाने । प्रियलाभनिमित्तो हर्षो दक्षिणः पक्षः । प्रकृष्टो
हर्ष उत्तरः पक्षः । सुखसामान्यं मध्यांगं । परंब्रह्म पुच्छमिव । अथैनं
श्रुत्वा शिष्यप्रश्नः अविद्वान्मरणोत्तरं ब्रह्म प्राप्नोति न वा विद्वान्मरणोत्तरं
ब्रह्म प्राप्नोति न वा तत्राविद्वान् ब्रह्म नाप्नोति विद्वान् समश्नुत इत्यत-
त्प्रातिपादनायोत्तरग्रंथः ॥

ब्रह्म नामरूपाभिव्यक्तयोत्पद्येति कामयांचक्रे । ततः सर्वजगत्सृष्टिं
कृत्वा तत्र प्रविवेश । ब्रह्म आनंदकरं तदेव धर्मानुरूपं सर्वेभ्यः सुखं
ददाति । यः साधको निर्विकारे निराधारे ब्रह्मणि अहं ब्रह्मैवास्मीत्येवमैक्यं

चित्तयति स निर्भयो भवति ॥ ब्रम्हणः सकाशाद्ब्रिचो ऽहमिति यो जानाति
स भयं प्राप्नोति ॥ ब्रह्मणो भयेन वायुसूर्याग्नीन्द्रमृश्वः स्वस्वकार्याणि
कुर्वति ॥

अथानन्दविचारः । यः सार्वभौमो राजा शरीरसंपत्त्या परिपूर्णः सर्व-
भोगपरिपूर्णः शत्रुरहितस्तस्य य आनन्दः ततः शतगुणो मनुष्यगंधर्वाणा-
मानन्दः । ततः शतगुणो देवगंधर्वाणामानन्दः । ततः शतगुणं पितृणामानन्दः ।
ततः शतगुण आजानजानां देवानामानन्दः । ततः शतगुणः कर्मदेवानामा-
नन्दः । ततः शतगुणो देवानामानन्दः । ततः शतगुणः इन्द्रस्यानन्दः । ततः
शतगुणो बृहस्पतेरानन्दः । ततः शतगुणो विराट्संज्ञकस्य ब्रह्मणः आनन्दः ।
ततः शतगुणो हिरण्यगर्भस्यानन्दः ॥

य आकाशादिकार्यं सृष्ट्वा मनुष्ये प्रविष्टो यश्च सूर्ये तावुभाविचौ ।
एवं ज्ञान्यन्नमयघ्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् सम्पक् जानाति
यस्मादानन्दस्वरूपब्रम्हणः सकाशाद्ब्रिचो मनसा सह निवर्तते तदानन्द-
स्वरूपं ब्रम्ह ज्ञात्वा कुतश्च न विभेति । य एवं जानाति स पुण्यघ्राणं
यस्मात्माभिन्नं पश्यतीत्येवमत्रात्यंतं रहस्यं दर्शितं ॥

ब्रम्हवल्लीतील विषय.

(अद्वैतमतानें)

ब्रह्माचे ज्ञान प्राप्त करून घेतांना विघ्ने न येण्याकरितां प्रथम शांति-
पाठ व्रणून नंतर पुढील विषय सांगितला आहे. ब्रह्माला जाणणा-
च्यास उत्कृष्ट ब्रम्हाची प्राप्ति होते. जो सत्य, ज्ञानरूप, व अनंत
अशा ब्रम्हाला जाणतो तो, सर्वज्ञ जें ब्रह्म तद्रूप होऊन सर्व (भेदरहित
अशा) इष्ट सुखांचा उपभोग घेतो. त्या ब्रम्हापासून शब्दगुणानें
युक्त असे आकाश उत्पन्न झाले. आकाशापासून, शब्द व स्पर्श ह्या
दोन गुणांनी युक्त असा वायु उत्पन्न झाला. वायूपासून, शब्द, स्पर्श
व रूप ह्या तीन गुणांनी युक्त असा अग्नि उत्पन्न झाला. अग्नीपासून,
शब्द स्पर्श रूप व रस ह्या चार गुणांनी युक्त असे उदक उत्पन्न
झाले. उदकापासून, शब्द स्पर्श रूप रस व गंध ह्या पांच गुणांनी
युक्त अशी पृथ्वी उत्पन्न झाली. ह्याप्रमाणें पंच महाभूते क्रमानें उत्पन्न
झालीं. पृथ्वीपासून वनस्पति उत्पन्न झाल्या. वनस्पतीपासून अन्न उ-
त्पन्न झाले. अन्नापासून मनुष्य उत्पन्न झाला. मनुष्याचे शरीरांत
अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय, व आनंदमय असे पांच कोश
आहेत. मनुष्याची जी आकृति तीच अन्नमयकोशाची आकृति आहे;
जें डोकें दिसते तेंच त्या कोशाचें डोकें आहे; उजवा हात त्याची
उजवी बाजू आहे; डावा हात त्याची डावी बाजू आहे; मनुष्याचा
मध्यभाग हा त्याचें मध्य अंग आहे; व खालचें अंग जणू त्याचें
शेंपूट आहे. अन्नमयकोशाचे आंत असलेल्या प्राणमयकोशाची
आकृतिही मनुष्याच्या आकृतीसारखीच आहे; प्राणवायु हा त्या प्राणमय-
कोशाचें डोकें आहे; व्यान हा त्याची उजवी बाजू आहे; अपान हा त्याची
डावी बाजू आहे; आकाश हें त्याचें मध्य अंग आहे; व पृथ्वी जणू
त्याचें शेंपूट आहे; असे कल्पिले आहे. प्राणमयकोशाचे आंत
असलेल्या मनोमयकोशाची आकृति मनुष्याच्या आकृतीप्रमाणेंच आहे;

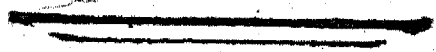
यजुर्वेद हा त्या मनोमयकोशाचें डोकें आहे ; ऋग्वेद हा त्याची उजवी बाजू आहे ; सामवेद हा त्याची डावी बाजू आहे ; वेदाचा ब्राह्मण भाग हा त्याचें मध्य अंग आहे ; व अथर्व वेद जणू त्याचें शेंपूट आहे. मनोमयकोशाचे आंत असलेल्या विज्ञानमयकोशाची आकृतीही मनुष्याच्या आकृतीप्रमाणेंच आहे ; श्रद्धा ही त्याचें डोकें आहे ; ऋत (म्हणजे शास्त्राप्रमाणें बुद्धीनें निश्चित केलेला अर्थ) हा त्याची उजवी बाजू आहे ; सत्य (म्हणजे शरीरानें, मनानें व वाणीनें केलेलें कार्य) हे त्याची डावी बाजू आहे ; समाधि ही त्याचें मध्य अंग आहे ; महत्त्व हे जणू त्याचें शेंपूट आहे ; असें कल्पिलें आहे. विज्ञानमयकोशाच्या आंत असलेल्या आनंदमयकोशाची आकृतीही मनुष्याच्या आकृतीप्रमाणेंच आहे ; प्रिय (म्हणजे पुत्रादिक इष्टदर्शनापासून झालेला आनंद) हे त्याचें डोकें आहे ; मोद (म्हणजे इष्ट वस्तु मिळाल्यानें होणारा हर्ष) हा त्याची उजवी बाजू आहे ; प्रमोद (म्हणजे उत्कृष्ट हर्ष) हा त्याची डावी बाजू आहे ; आनंद हा त्याचें मध्य अंग आहे ; परब्रम्ह हे जणू त्याचें शेंपूट आहे ; असें कल्पिलें आहे. ह्याप्रमाणें ऐकून शिष्य गुरूला असे प्रश्न विचारतो कीं, अज्ञानी मनुष्य मेल्यावर ब्रह्माकडे जातो किंवा नाही ? आणखी ज्ञानी मनुष्य मेल्यावर त्यास ब्रम्ह प्राप्त होतें किंवा नाही ? तेव्हां अज्ञान्यास ब्रह्म प्राप्त होत नाही व ज्ञान्यासच प्राप्त होतें असें उत्तर ह्या पुढील अंथांत दिलें आहे.

परब्रम्हाला असें वाटलें कीं, माझीं नामें व रूपें स्पष्ट होऊन मीं उत्पन्न व्हावे. असें वाटल्यावर त्यानें सर्व जगत उत्पन्न करून त्यांत प्रवेश केला. ब्रह्म हे आनंदाचें कारण आहे. तेच ब्रह्म लोकांना आपआपल्या पुण्याप्रमाणें सुख देतें. जो कोणी साधन करणारा विकाररहित व ज्यास आधार नाही असें जें ब्रह्म तें व मीं एक आहोत असें चिंतन करितो तो भयरहित होतो. ब्रह्माहून मी निराळा आहे असें जो समजतो त्यास भय प्राप्त होतें. ब्रम्हाच्याच भयानें वायु, सूर्य, अग्नि, इंद्र व मृत्यु हे आपआपलीं कामें करितात.

ह्यापुढें आनंदाविषयीं विचार केला आहे तो येणेंप्रमाणें:—जो सार्वभौम राजा शरीरसंपत्तीनें सद्दृढ, उपभोगाच्या साधनांनीं परिपूर्ण व

शत्रुरहित, असा आहे त्यास जो आनंद होतो त्याच्या शंभरपट आनंद मनुष्यगंधर्वांना होतो. मनुष्यगंधर्वांच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद देवगंधर्वांना होतो. देवगंधर्वांच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद पितरांना होतो. पितरांच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद आजानज (म्ह० देवविशेष) ह्यांना होतो. आजानजांच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद कर्मदेवांना होतो. कर्मदेवांच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद देवांना होतो. देवांच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद इंद्रास होतो. इंद्राच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद ब्रह्मस्पतीस होतो. ब्रह्मस्पतीच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद विराटनामक ब्रह्मदेवाला होतो. विराटनामक ब्रह्मदेवाच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद हि-रण्यगर्भनामक ब्रह्मदेवाला होतो.

ज्याने आकाशादिके सृष्टि उत्पन्न करून त्यांत प्रवेश केला आहे तो, व जो सूर्यात आहे तो, हे दोघे एकच आहेत. असे जो जाणतो तो अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय व आनंदमय हे पांच कोश उत्तम प्रकारे जाणतो. ज्या आनंदरूप ब्रह्मापासून मनासहवर्तमान वाणी परततात ते ब्रह्म जो जाणतो त्यास कशाचेही भय वाटत नाही. जो असे जाणतो तो पुण्य व पाप ही ब्रह्माहून निराळी नाहीत असे समजतो. षण्णैप्रमाणे ह्या उपनिषदांत कथन केले आहे.

ब्रह्मवल्लीप्रतिपाद्यो विषयः

(द्वैतमते)

ब्रह्मविद्यां वक्तुं मध्यागतविघ्नपरिहाराय ब्रह्मा शांतिं पठति । तत इदं प्रतिपाद्यते । परब्रह्मवित् परं ब्रह्माप्नोति । तत्परंब्रह्म किं लक्षणकं । कुत्र च तद्वेदनं किं हृदि तदन्यत्र वा । का च तत्प्राप्तिः किं तदैक्यापत्तिरूपा तत्समीपं प्राप्य भोगानुभवरूपा वा । एतच्छंकात्रयं प्रति तदुत्तरत्वेन ऋक्मंत्रवर्णरूपा सत्यमित्यादिना विपश्चितेयतेन उक्ता । तत्राद्यप्रश्नोत्तरं सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेति ब्रह्मणो लक्षणं । यो ऽधिकारी हृदयगुह्या दहराकाशे निहितं सत्यत्वादिविशिष्टं परं ब्रह्म वेद स ब्रह्मविदधिकारी स्वयोग्यानंदादीन् विरिंचेन परब्रह्मणा वा सह भुंक्त इति द्वितीयतृतीयप्रश्नयोरुत्तरं ॥

अथ सृष्टिप्रकारः । परमात्मन आकाशः समुत्पन्नः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्यो ऽन्नं । अन्नात्पुरुषः । अत्र आकाशादिपुरुषांतशब्दैर्भूतं भूताभिमानि भूताभिमानिनो देहस्तदंतर्नियामको हरिश्चेति चत्वारश्चत्वारो ग्राह्याः । जीवस्य दृश्यमाने शरीरे स्थिते यो ऽनिरुद्धनामको भगवान् स अन्नमयः । तस्मिन्ननिरुद्धनामके परमात्मनि प्रद्युम्ननामको यो भगवान् विद्यते सः प्राणमयः । तस्मिन् प्रद्युम्ननामके परमात्मनि यः संकर्षणनामको भगवान् विद्यते स मनोमयः । तस्मिन् संकर्षणनामके परमात्मनि यो वासुदेवनामको भगवान् स विज्ञानमयः । तस्मिन् वासुदेवनामके परमात्मनि यो नाशयणनामा भगवान् स आनंदमयः । एवमन्नमयादीनां पंचानामापि ब्रह्मत्वमेव न जीवत्वं ॥

अज्ञानिनो ब्रह्म नैवाप्नुवंति ज्ञानिनएव ब्रह्माप्नुवंति । तत्राप्याखिलापि ज्ञानिनो ब्रह्माप्नुवंति न केचिदेव । तत्रापि सर्वे ज्ञानिनो न सम्यक् ब्रह्म समाप्नुयुः । किंतु सम्यक् प्राप्तिर्विरिंचस्यैव सर्वदा अन्येषां तारतम्येन तत्प्राप्तिः । इदानीं ब्रह्मज्ञान्यैतदत्राप्युत इत्युक्तं तत्र ब्रह्मज्ञानं नाम कीदृशं

विवक्षितमिति शंकायां जगत्प्रविष्टत्वतत्प्रविष्टत्वसर्वदेवादिभयप्रदत्वमुक्ति-
दत्त्वादिना रूपेण ज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानं विवक्षितं ॥

अथ ब्रह्मणः सृष्टिकारणत्वरूपं माहात्म्यमुच्यते । प्रलयकालगो नारा-
यणो ऽहमादौ वासुदेवादिरूपेण प्रादुर्भवामि नियम्यं जगच्च स्यात् तद-
नंतरं सदादिशब्दवाच्यश्रीब्रह्मादिजगन्नियामकतया ऽहं बहुरूपः स्या-
मित्यकामयत । अनंतरं सः प्रलयकालगो नारायणः स्वोदरस्थं जगद्दर्श-
स्वोदरस्थं जगद्दृष्ट्वा वासुदेवादिरूपो ऽभवत् । अनंतरमवांतरविशेषवदकरोत् ॥

अधुना ब्रह्मणे जगत्प्रविष्टत्वमाहात्म्यं वर्णयते । जगन्नियामकतया स्वयं-
मप्यनिरुद्धादिवहुरूपो भूत्वा सृष्टं जगदनुप्राविशत् । परमात्मा प्रकृतिचतु-
र्मुखप्राणाख्यजगति स्थित्वा ततत्वे सति निमायकत्वा ऽवाच्यत्वसर्वाधारत्व-
सर्वविज्ञानसाधुगुणस्वरूपनिमित्तैः । प्रकृत्यादिगततत्त्वादिप्रकृतया मुख्यतः
सदादिशब्दवाच्यो ऽभवत् । सुवाच्यत्वान्निहक्तं दौर्बल्येन सर्वाधारत्वाभावा-
दनिलयनं असर्वज्ञत्वादविज्ञानं असाधुत्वादन्तुं यज्जगत् तदंतर्गतो हरिरेव
सदादिशब्दवाच्यो ऽभवत् सर्वत्र स्थितो हरिर्मगलस्वरूपएव न तत्तल्लेपवान् ॥

यदा एषो ऽधिकारी अज्ञदृष्ट्यगोचरे जीवसंबन्धल्पज्ञानाल्पसुखादिरहिते
साकल्येन वेदाप्रतिपाद्ये अपराश्रये निर्भयं यथास्यात्तथा ऽपरोक्षज्ञानस्य
स्थितिं लभते तदा अभयं हरिं मुक्त्या प्राप्नोति । यः जीवेषु युगपदनेकं
स्थानत्वेन भेददर्शनात् तद्दृष्टान्तेन एतस्मिन् विष्णौ विश्वतैजसादिभगव-
द्रूपसमुदायोपि युगपत् दक्षिणाक्ष्यादिस्थानभेदेन भेदं अनुमिनोति तस्य
तमआख्यं भयंकरं स्थानं भवति त्रैविद्यासंज्ञकस्य नित्यसंसारिरूपविदुष-
स्तदेवब्रह्मसंसारपरिवृत्तिलक्षगभयप्रदं भवति ।

भगवतो भयेन वातो भूततदाभिमानी प्रवहः तृणपर्णादिसंमार्जनेन
भृशुद्धं करोति । तस्य भयेन सूर्य उदितो भूत्वा ध्वातं विना पदार्थान्
प्रकाशयति । तस्य भयेनाग्निश्चंद्रश्चेत्युभौ पवनवर्षणरूपस्वस्वव्यापारं
कुरुतः । तस्य भयेन च यमः प्रजासंयमनादिरूपे स्वव्यापारे धावति ।
एवं सर्वेपि देवा भगवतो भयेन स्वव्यापारान् कुर्वति ॥

इदानीं ब्रह्मणस्तारतम्येन मुक्तानंदप्रदत्वमाहात्म्यं कथ्यते । यः पूर्वत्रे-
तायुगे वित्तपरिपूर्णपृथिवीपतिः भगवत्सामीप्यलक्षणं मोक्षवान् दुःखासंभि-
न्नेत्वाभिन्यत्वादिदोषरहितैरानंदाद्यैर्गुणैर्युक्तः अधीति फलसंपूर्णः अतिशयेन
निर्विकारः अतिशयेन बली स्यात् तस्य यावानानंदो ऽस्ति तावानेव

मानुषआनंद एको ग्राह्यः । मानुषाणां ये शतसंख्याका आनंदाः तत्स-
 माना मनुष्यगंधर्वाणामानंदाः । मनुष्यगंधर्वाणां ये शतसंख्याका आनंदाः
 तत्समानाः देवगंधर्वाणामानंदाः । देवगंधर्वाणां ये शतसंख्याका आनंदाः
 तत्समानाः पितृणामानंदाः । पितृणां ये शतसंख्याका आनंदाः तत्समानाः
 आजानजानामानंदाः । आजानजानां ये शतसंख्याका आनंदाः तत्समानाः
 कर्मदेवानामानंदाः । कर्मदेवानां ये शतसंख्याका आनंदाः । तत्समानाः
 तात्विकानां देवानामानंदाः । तात्विकानां ये शतसंख्याका आनंदाः तत्स-
 मानाः दक्षस्यानंदाः । दक्षस्य ये शतसंख्याका आनंदाः तत्समानाः
 इंद्रस्यानंदाः । इंद्रस्य ये शतसंख्याका आनंदाः तत्समानाः रुद्रस्यानंदाः ।
 रुद्रस्य ये शतसंख्याका आनंदाः तत्समानाः चतुर्भुवःब्रह्मण आनंदाः ॥

यो मनुष्यादिअपकृष्टजीवेषु नियामकतया तिष्ठति यश्च आदित्याद्यु-
 कृष्टजीवेषु देवेषु नियामकतया तिष्ठति सः ब्रह्मादीनां स्वरूपानंदावाप्ति-
 दाता विष्णुरेक एव । न तयोः परस्परं भेदो मंतव्यः । यः सर्वरूपेष्वभे-
 दादिरूपभगवन्माहात्म्यस्य वेत्ता तथा नरादिब्रह्मांतानां भगवत्प्रसादादा-
 विर्मूततरतमभावोपेतानंदस्य वेत्ता सः भोगेन प्रारब्धकर्मक्षपयित्वाऽनंतरं
 अस्माच्चरमत्वेन प्रसिद्धाच्छरीरात् हृदयाग्रज्वलनप्रकाशितनाडीद्वारा
 निष्क्रम्यार्चिरादिद्वारा यथायोग्यं कार्यमकार्यं च ब्रह्म प्राप्यावस्थितः सन्
 कार्यात्ययेध्यक्षेण ब्रह्मणासह अन्नमयनामकस्य भूम्यपगस्यानिहृद्धस्य स-
 मीपं गच्छति । अग्न्यादिषु स्थितस्य प्रद्युम्नस्य समीपं गच्छति । मन-
 स्तत्त्वादिसंस्थस्य संकर्षणस्य समीपं गच्छति । महति स्थितस्य वासुदेव-
 स्य समीपं गच्छति । अव्यक्तगतस्य नारायणस्य समीपं गच्छति । एवं
 पंचरूपिणं भगवंतं प्राप्य संसारभयरहितः सन् तिष्ठति ॥

अहं साधुकर्म नाकार्षं किं अहं पापं अकरवं किं येनैतादृशं पापकलं भुजे
 इत्येवं रूपं पश्चात्तापजनितं भयं एतं मुक्तं न संतापयति । इदानीं प्रारब्धकर्मणां
 भोगेन क्षयेपि पूर्वार्जितानामप्रारब्धानां पुण्यपापरूपाणामनंतकर्मणां भा-
 वान् तेषां भोगेन न क्षयाच्च ज्ञानिनः कथं भगवत्प्राप्तिरिति न वक्तव्यं ।

यः उक्तप्रकारेण परमात्मापरोक्षज्ञानो सः अनिष्टं अप्रारब्धं यत्काम्यं
पुण्यं तथा ऽप्रारब्धं पापं चेद्येवमेते पुण्यपापे प्रियेष्वप्रियेषु च जहाति ।
अतः ज्ञानिनो भगवत्प्राप्तिर्मुक्ता । एवं वेत्तुरपि तदेव फलं भवति । एवं
श्रुतकारेण ब्रह्मणंप्रति तद्योग्यां रहस्यभूतां वा ब्रह्मविद्यां उपदिश्य ब्रह्मा
उपसंहरति ॥

ब्रह्मब्रह्मींतील विषय.

(द्वैतमतानें)

ब्रह्मविद्या सांगण्याकरितां मध्ये येणाऱ्या अडचणी दूर करण्यास्तव ब्रह्मदेव प्रथम शांति ह्मणतो. त्यानंतर ब्रह्मविद्या सांगतो तो येणें-प्रमाणें. जो परमात्म्याला जाणतो त्याला परमेश्वराची प्राप्ति होते. आतां त्या परमात्म्याचें लक्षण काय; त्याला कोठें ह्मणजे आपल्या हृदयांत किंवा दुसऱ्या ठिकाणीं जाणावयाचे; व त्याची प्राप्ति ह्मणजे काय तो व आपण एक होणें किंवा त्याच्याजवळ जाऊन आनंदाचा उपभोग घेत राहणें, ह्या तीन शंकांचीं उत्तरे देण्याकरितां “ सत्य ” येथून “ विपश्चिता ” येथपर्यंतचा ऋग्वेद उपनिषदाच्या मुळांत दिलेला आहे. जें सत्य, ज्ञानस्वरूप, व अनंत आहे तें ब्रह्म [ह्मणजे परमात्मा] आहे हें परमात्म्याचें लक्षण पहिल्या शंकेचें उत्तर होय. जो अधिकारी सत्य इत्यादि गुणांनीं युक्त असलेला परमात्मा आपल्या हृदयांतील लहानशा आकाशांत आहे असें जाणतो तो परमात्मज्ञानी ब्रह्मदेव अथवा परमात्मा ह्याच्या सहवर्तमान आपल्या योग्यतेप्रमाणें आनंदाचा उपभोग घेतो, हें दुसऱ्या व तिसऱ्या शंकांचें उत्तर आहे.

आतां सृष्टि कशी उत्पन्न झाली हें सांगतो. परमात्म्यापासून आकाश उत्पन्न झालें. आकाशापासून वायु, वायूपासून अग्नि, अग्नीपासून उदक, उदकापासून पृथ्वी, पृथ्वीपासून वनस्पती, वनस्पतीपासून अन्न, व अन्नापासून मनुष्य, ह्याप्रमाणें सृष्टि उत्पन्न झाली. येथे आकाश, वायु, अग्नि, उदक, पृथ्वी, वनस्पती, व मनुष्य ह्या शब्दांनीं पंचमहाभूतें, त्यांच्या अभिमानी देवता, त्या देवतांचा देह, व त्या देहांत राहून नियमन करणारा हरी ह्याप्रमाणें च्यार च्यार घ्यावेत. जीवाचे जें शरीर दिसतें त्यांत असलेल्या अनिरुद्धनामक परमात्म्याचेंरूप अन्नमय आहे. त्या अनिरुद्धनामक परमात्म्याच्या रूपांत जें परमात्म्याचें प्रद्युम्ननामक रूप आहे तें प्राणमय आहे. त्या प्रद्युम्ननामक परमात्म्याच्या रूपांत जें परमात्म्याचें संकूर्पणनामक रूप आहे तें मनेमय आहे त्या

संकर्षणनामक परमात्म्याच्या रूपांत जें परमात्म्याचें वासुदेवनामक रूप आहे तें विज्ञानमय आहे. त्या वासुदेवनामक परमात्म्याच्या रूपांत जें परमात्म्याचें नारायणनामक रूप आहे तें आनंदमय आहे. ह्याप्रमाणें अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय, व आनंदमय हीं पांचही ब्रह्माचींच रूपे असून जीवाचीं रूपे नव्हेत.

जे अज्ञानी आहेत त्यांना परमात्मा प्राप्त होत नाही, तर ज्ञान्यांनाच प्राप्त होतो. ज्ञान्यांना परमात्मा प्राप्त होतो तो सर्व ज्ञान्यांना प्राप्त होतो, त्यामध्ये अमुक्यासच प्राप्त होतो असें नाही. ज्ञान्यांत तरी सर्वांना परमात्मा उत्तम प्रकारें प्राप्त होतो असें नाही, तर परमात्म्याची नेहमी उत्तम प्रकारची प्राप्ति ब्रह्मदेवालाच होते, दुसऱ्यांना आपआपल्या योग्यतेप्रमाणें प्राप्ति होते. आतां ज्यांना परमात्म्याचें ज्ञान झालें आहे त्यांनाच तो प्राप्त होतो असें सांगितलें, तर परमात्म्याचें ज्ञान कोणत्या प्रकारचें व्हावें अशी शंका आल्यात, जग उत्पन्न करणें, त्यांत प्रवेश करणें, सर्व देवादिकांना आपल्या धाकांत ठेवणें व श्रुक्ति देणें इत्यादिकां परमेश्वराचे गुण जाणणें हेंच परमात्म्याचें ज्ञान असें समजावें.

आतां परमात्म्याचें जग उत्पन्न करण्याचें माहात्म्य सांगतो. प्रलयकाली नारायणानें अशी इच्छा केली कीं, पहिल्यानें आपण वासुदेव इत्यादि रूपांनीं प्रगट व्हावे व नियमन करण्याजोगे जगत आपणास असावे, व त्यानंतर लक्ष्मी ब्रह्मदेव इत्यादिकां जगताचे नियमन करण्यानें आपण बहुत रूपें धारण करावीत. नंतर त्या प्रलयकालच्या नारायणानें आपल्या पोटांतून जगत (कोष्टी क्रियाप्रमाणें) उत्पन्न केलें, जगत उत्पन्न करून वासुदेव इत्यादि रूपें धारण केलीं. नंतर अर्वांतर पदार्थ उत्पन्न केले.

आतां परमात्म्याचे जगतांत प्रवेश करण्याचें माहात्म्य सांगतो. जगताचे नियमन करण्याकरितां परमात्म्यानें स्वतःही अनिरुद्ध इत्यादिकां अनेक रूपें धारण करून सृष्टींत प्रवेश केला. लक्ष्मी, ब्रह्मदेव, मुख्य प्राण ह्यांच्यामध्ये सर्वांत व्याप्त असून त्यांचें नियमन करणें, शब्दांनीं वर्गन करण्याजोगें नसणें, सर्वांचा आश्रय असणें, सर्व जाणणें, सर्व चांगले गुण आपणामध्ये असणें, हे गुण आहेत. लक्ष्मी इत्यादिकांच्या ठिकाणीं परमात्मा राहून ह्या गुणांचें नियमन करीत अस.

ह्यामुळे त्वन्, अनिरुक्त, निलयन, विज्ञान, सत्, हे शब्द मुख्यत्वेकरून परमात्म्यास लागू झाले. सहज वर्णनीय असल्यामुळे निरुक्त, दुर्बलतेच्या कारणाने सर्वांचा आवार नसण्यामुळे अनिलयन, सर्व न जाणण्यामुळे अविज्ञान, चांगले नसण्यामुळे अनृत, असे जे जगत त्यांचे अजलेला परमात्माच सत् इत्यादि शब्दांनी वाच्य झाला. सर्वत्र ठिकाणी असलेल्या परमात्म्यास अमंगल पदार्थांचा लेप नसून तो मंगल-स्वरूपच आहे.

जेव्हां कोणी योग्य मनुष्यास, अज्ञानी लोकांस न दिसणारा, जीवांचे अल्पज्ञान व अल्पसुख ह्यांनी रहित, वेद ज्याचे पूर्णपणे वर्णन करू शकत नाही, ज्यास दुसऱ्याचा आश्रय नाही, अशा परमेश्वराचे ज्ञान खात्रीने होते, तेव्हां त्यास मुक्ति होऊन तो भयरहित परमात्म्या-जवळ जातो. जीव एकच वेळीं निरानेगळ्या ठिकाणी राहात असल्यामुळे जसे ते परस्पराहून भिन्न आहेत, तसे विश्वतैजस इत्यादि ही परमात्म्याची रूपे एकाच वेळीं अनुक्रमे उजवा ढोळा गळा इत्यादि ठिकाणी राहात असल्यामुळे ती परस्पराहून भिन्न आहेत असे जो जाणतो त्यास अंबंतमुनामक भयंकर नरक प्राप्त होतो. तिन्ही वेद पढून संशयांत राहाणारे अशा त्रैविद्यसंज्ञक लोकांस तोच परमात्मा संसार-भयांत ठेवितो. परमात्म्याच्या भयाने वारा व त्याची अभिमानी देवता प्रवह हे कचरा काढून पृथ्वी साफ करितात. त्याच्याच भयाने सूर्य उगवून अंधार नाहीसा करून सर्व पदार्थांना प्रकाशित करितो. त्याच्याच भयाने अग्नि व इंद्र हे दोघे अनुक्रमे पाचन व वर्षण हे व्यापार करितात. आणखी त्याच्याच भयाने यम लोकांचे नियमन करण्याला प्रवृत्त होतो. ह्याप्रमाणे परमात्म्याच्या भयाने सर्वही देव आपले व्यापार करितात.

आतं परमात्म्याचे दुसऱ्यांना ह्यांच्या योग्यतेप्रमाणे आनंदरूप मुक्ति देण्याचे माहात्म्य सांगतो, त्रेतायुगांत संपत्तीने भरलेल्या पृथ्वीचा राजा असून परमात्म्याच्या जवळ असणे अशी मुक्ति मिळालेला, ज्यांत दुःखाचा लेश नसून अशाश्वतपणा इत्यादि दोष नाहीत अशा प्रकारचे आनंद इत्यादि गुणांनी युक्त, अध्ययनाचे फळ ज्यास पूर्णपणे मिळाले आहे, ज्यास कशानेही विचार हात नाही, अतिशय बळकट, अशा

मनुष्यास जेवढा आनंद असतो तेवढा आनंद, इतर अणंद मोजण्याचें एक माप आहे अशी कल्पना केली, तर मनुष्याचे असे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून मनुष्यगंधर्वांचा एक आनंद होतो. मनुष्यगंधर्वांचे जे शंभर आनंद ते मिळून देवगंधर्वांचा एक आनंद होतो. देवगंधर्वांचे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून पितरांचा एक आनंद होतो. पितरांचे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून आजानज देवांचा एक आनंद होतो. आजानज देवांचे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून कर्मदेवांचा एक आनंद होतो. कर्मदेवांचे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून तात्विकदेवांचा एक आनंद होतो. तात्विकदेवांचे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून दक्षाचा एक आनंद होतो. दक्षाचे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून इंद्राचा एक आनंद होतो. इंद्राचे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून रुद्राचा एक आनंद होतो. रुद्राचे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून ब्रह्मदेवाचा एक आनंद होतो.

मनुष्ये इत्यादिक कनिष्ठ जीवांमध्ये जो नियमन करणारा आहे व जो सूर्य इत्यादि श्रेष्ठ जीवांमध्ये जो नियमन करणारा आहे, हे दोघेही एकच असून ब्रह्मदेव इत्यादि ज्ञाना स्वरूपानंदरूप मुक्ति देणारा असा विष्णूच आहे. परमात्म्याचे सर्व रूपांमध्ये अभेद आहे असे जो जाणतो, व तसेच मनुष्यापासून ब्रह्मदेवापर्यंत परमात्म्याच्या प्रसादानेच त्यांच्या योग्यतेनुसार आनंद त्यास प्राप्त होतो असे जाणतो, तो प्राणवृत्त कर्मे उपभोगाने संपवून ह्या शेवटच्या देहांतून हृदयाच्या टोंकाजवळील ज्योतीच्या प्रकाशाने सुषुम्ना नाडीच्या द्वाराने बाहेर निघून अर्चिरादिक मार्गाने आपल्या योग्यतेनुसार ब्रह्मदेव अथवा परमात्मा ह्यांजकडे जाऊन व तेथे राहून प्रलयकाली ब्रह्मदेवासहवर्तमान अन्नमयनांदाच्या पृथ्वी व उदक ह्यांच्यामध्ये असलेल्या अनिरुद्धाच्या जवळ जातो ; अग्नि इत्यादि ह्यांच्यामध्ये असलेल्या प्रबुम्नाच्या जवळ जातो ; मन इत्यादि ह्यांच्यामध्ये असलेल्या संकर्षणाच्या जवळ जातो ; महत्त्वामध्ये असलेल्या वासुदेवाजवळ जातो ; प्रकृतीमध्ये असलेल्या नारायणा जवळ जातो. ह्याप्रमाणे परमात्म्याच्या पांची रूपांचे प्रत्यक्ष दर्शन होऊन संसार-भयराहत होऊन राहानो.

मी पुण्य केले नाही काय, मी पाप केले आहे काय, आणि तेथे-

कलन मला वाईट फळ प्राप्त झाले काय, अशा प्रकारच्या पश्चात्तापाने
 उत्पन्न होणारी भीति मुक्त मनुष्याला संतप्त करित नाही. आतां जर
 अशी शंका येईल कीं, जरी उपभोगाने प्रारब्धकर्मांचा क्षय झाला तरी
 पूर्वी संपादिलेली अप्रारब्ध अशीं पुण्ये व पापे अनंत असल्यामुळे, व
 त्यांचा उपभोगाने नाश होण्याचा संभव नसल्यामुळे, ज्ञान्याला परमात्मा
 कसा प्राप्त होईल, तर असे मनांत आणू नये. जो यें सांगितल्याप्र-
 माणे परमात्म्यास प्रत्यक्ष जाणतो, त्या ज्ञान्याचे अनिष्ट व अप्रारब्ध असे
 पुण्य, व पूर्वसंचित पाप, हीं दोन्ही अनुक्रमे त्याचे मित्र व शत्रु ह्यांज-
 कडे जातात, ह्मणून ज्ञान्याला परमात्मा प्राप्त होणे योग्य आहे. ह्या-
 प्रमाणे जाणणाऱ्यासही तसेच फळ प्राप्त होते. ह्याप्रकारे वरुणाला
 गुप्त ब्रह्मविद्या (किंवा त्याला योग्य अशी ब्रह्मविद्या) सांगून
 ब्रह्मदेव ग्रंथ संपवितो.

तैत्तिरीयोपनिषत्.

ब्रह्मवल्ली.

हरिः ॐ ॥ सहनाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं कर-
वावहे । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहे । ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः ॥

अद्वैतटीका—श्रीपरब्रह्मणे नमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ वक्ष्यमाणब्रह्म-
विद्याप्राप्त्युपसर्गोपशमनार्था शान्तिः पठ्यते ॥ सहनाववत्विति ॥ नौ
शिष्याचार्यौ सह एव अवतु रक्षतु । नौ सह भुनक्तु भोजयतु ।
वीर्यं विद्यानिमित्तं सामर्थ्यं सह करवावहे निर्वर्तयावहे । नौ आवयोः
अधीतं तेजस्वि अर्थज्ञानयोग्यं अस्तु । मा विद्विषावहे विद्वेषं मा
भापद्यावहे । शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

अर्थ—श्री परब्रह्माला नमस्कार असो. गुरूला नमस्कार असो.
[पुढे जी ब्रह्मविद्या सांगावयाची आहे तिला विद्वेष न येण्याकरितां
शांतीचा मंत्र ह्मणतो.] ब्रह्म आह्मां गुरुशिष्यांचें रक्षण बरोबर करो.
आह्मां दोघांना ब्रह्मविद्येपासून उत्पन्न होणारे फलाचा भोग बरोबर
करवो. विद्येपासून आह्मी दोघे बरोबरच पराक्रम करूं. आमचें दोघांचें
अध्ययन चकचकीत (म्ह० अर्थ समजण्याजोगें) असो. गुरुशिष्य
ह्यांच्या बेसावधपणानें घडलेल्या अन्यायांपासून द्वेष उत्पन्न न होवो.
शांत असो ; शांति असो ; शांति असो.

द्वैतटीका—श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ब्रह्मविद्यां वक्तुं
मध्यागतविघ्नपरिहारार्थं वेदपुरुषः शान्तिं पठति ॥ सहनावविति ॥ नौ
गुरुशिष्यौ सह एकदैव अवतु प्रविशतु आवयोः सन्निधीयतामित्यर्थः १ ।

१ विद्याग्रहणनिमित्तं शिष्यस्याचार्यस्य वा प्रमादकृतादन्यायाद्विद्वेषः प्राप्तस्त-
च्छमनायेयमाशीः

२ त्रिवचनमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकतापत्रयोपशांतये

३ अवरक्षणगतिकांतिप्रवेश इत्यादि घातुपाठः

४ अथवा सः मित्रादिः नौ गुरुशिष्यौ विघ्नान् परिहृत्य अवतु रक्षतु हेति मि-
त्रादेः रक्षणे सामर्थ्यमस्तीति प्रसिद्धामिति दर्शयति

नौ गुरुशिष्यौ सह एव साकमेव भुनक्तुः अन्नादिदानेन पालयतु
व्याख्यानविषये वीर्यं सामर्थ्यं सह करवावहे साकं आचराव । तेज-
स्विनौ वर्चास्विनौ आवां भवाव । अधीतं आवयोः अध्ययनं अस्तु
फलप्रदमस्तु । यद्वा नौ आवाभ्यां अधीतं अध्ययनं तेजस्वि अस्तु ।
मा विद्विषावहे विद्याग्रहणनिमित्तं शिष्यस्य गुरोर्वा प्रमादकृतापराधात्प्रा-
प्तं विद्वेषं नैव करवाव । ॐ ॐ पदवाच्येन विष्णुना शांतिः अस्तु
शांतिः अस्तु शांतिः अस्तु ।

अर्थ-लक्ष्मीनारायणासु नमस्कार असो. गुरुला नमस्कार असो.
[ब्रम्हसंबंधीं ज्ञान सांगण्याकरितां मध्ये येणाऱ्या अडचणी दूर करण्या-
स्तव शांति ह्मणतो.] आम्हां गुरुशिष्यांसन्निध (परमात्मा) एकाच
वेळीं येवो ; आम्हां गुरुशिष्यांना (परमात्मा) एकाच वेळीं अन्नादिक
देऊन रक्षण करो ; ब्रम्हविद्येच्या व्याख्यानाविषयीं आम्ही उभयतां
बरोबरच बळ लावूं ; आम्ही उभयतां वर्चस्वी होऊं ; आम्हां उभयतांचें
अध्ययन फल देणारें होवो ; ब्रम्हविद्या शिकण्याच्या संबधानें शिष्या-
कडून अथवा गुरूकडून बेसावधपणानें घडणाऱ्या अपराधांपासून जो
द्वेष उत्पन्न होतो तो आम्ही उभयतां न करो. ॐ ह्या प्रणवानें सां-
गितलेल्या परमात्म्याकडून शांति असो, शांति असो, शांति असो. "

ॐ ब्रम्हविदांप्रोति परम् ॥ तदेषाभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रम्ह ॥ यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्
कामान् सह । ब्रम्हणा विपश्चितेति ॥

१ भुजप्रालनाभ्यवहारयोः

२ व्याख्यानेन जनितमौक्तानंदं भोजयत्विति वा

३ दिव्यांतरिक्षभौमानिष्टनिरासाय शांतिरित्यस्य त्रिरुक्तिः । यद्वा आध्यात्मि-
काधिभौतिकाधिदैविकानिष्टनिरासाय त्रिरुक्तिः ॥

४ किंवा आर्ह्यां केलेलें अध्ययन तेजस्वी असो.

५ शांति असो असें तानदां म्हणण्याचें कारण स्वर्ग, आकाश आणि भूमि ह्या
तिन्हीसंबंधी किंवा आध्यात्मिक, आधिभौतिक आणि आधिदैविक ह्या तिन्ही-
संबंधीं अरिष्टें नाहींशीं व्हावीत.

अद्वैतटीका—अशेषोपद्रवबीजस्याज्ञानस्य निवृत्यर्थं विदूतसर्वोपाधि-
विशेषात्मदर्शनार्थमिदमारभ्यते ॥ ब्रम्हविदिति ॥ ब्रम्हवित् बृहत्तमत्वा-
द्ब्रम्ह वक्ष्यमाणलक्षणं तद्वेत्ति विजानातीति परं निरतिशयं ब्रम्ह आप्नोति
अविद्यया विस्मृतं पुनः प्राप्नोतीत्यर्थः । सत्यं यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न
व्यभिचरति तत्सत्यं तादृशं ज्ञानं अवबोधस्वरूपं अनंतं लौकिकज्ञानवदं-
तवत्त्वरहितं ब्रम्ह यः गुहायां बुद्धौ परमे प्रकृष्टे व्योमन् व्योम्नि
अव्याकृताख्ये आकाशे निहितं स्थितं वेद विजानाति सः विपश्चिता
मेधाविना सर्वज्ञेनेतियावत् ब्रम्हणा ब्रम्हस्वरूपेण सर्वान् निर्विशेषान्
कामान् भोगान् सह युगपत् अश्नुते भुंक्ते इति तत् तस्मिन्नेव ब्रम्ह-
णवाक्योक्तेर्ये एषा ऋक् अभ्युक्ता आम्नाता ॥

अर्थ—[सर्व उपद्रवाच्चै मूल जे अज्ञान ते घालविण्याकरितां आणि
निरुपाधिक आत्म्याचै ज्ञान होण्याकरितां ह्या ब्रह्मवल्लीचा आरंभ करितो].
अतिशय मोठे व पुढे सांगितलेल्या लक्षणाने युक्त अशा ब्रह्माला जो
जाणतो तो, ज्याहून दुसरे काहीं श्रेष्ठ नाही व ज्याला अज्ञानाने
पूर्वी विसरला होता अशा ब्रह्माला जाणतो. ज्या वस्तूचै जे रूप
निश्चित केले असतां ते रूप ढळत नाही ती वस्तु सत्य होय. सत्य,
ज्ञानस्वरूप आणि लोकांच्या ज्ञानाप्रमाणे नाश न पावणारे असे
ब्रह्म बुद्धीतील विकाररहित आकाशांत आहे असे जो जाणतो, तो
सर्वज्ञ ब्रह्मरूपाने सर्व इष्ट पदार्थांचा उपभोग घेतो असे “ ब्रह्म-
विदाप्नोति ” ह्या वाक्यांत सांगितलेल्या गोष्टीविषयी “ सत्यं ज्ञानं इ० ”
ही ऋचा सांगितली आहे.

द्वैतटीका—प्रधानब्रह्मविद्यामाह ॥ ब्रम्हविदिति ॥ ब्रम्हवित् परब्रह्म-
ज्ञानी परं परब्रह्म आप्नोति परब्रह्माप्तिकामः परब्रह्म विद्यादित्यर्थः । तत्र
किं लक्षणकं ब्रह्म कथंच तद्वेदनं नहि ब्रह्मपदेन प्रतीतस्यापरिच्छिन्नस्य
साक्षात्कारो युक्तः कीदृशीच तत्प्राप्तिर्या ज्ञानसाध्या सर्वगतत्वेन नित्यप्रा-
प्तत्वादित्युत्पन्नशंकात्रयं तादित्यादिना इतीत्यंतेन परिहरति । योवेदेति ॥
अपरिच्छिन्नपरिमाणस्यापि स्वशक्त्या भक्तानुकंपया गुहायां हृदये
परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योम्नि आकाशे हृत्कारिकाप्रइतियावत्

१ सयोहवै तत्परमं ब्रम्ह वेद ब्रम्हैव भवतीति श्रुत्यंतरं

२ एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्चेति श्रुत्यंतरं

निहितं जीवोपकारिकार्यकारणप्रेरकतया स्थितं सत्यं सत् जन्म
जीवनं प्रवर्तनं नाशं च यापयतीति जगतः स्रष्टृचेष्टकसंहारित्यर्थः
ज्ञानं सर्वविषयकज्ञानस्वरूपं अनंतं देशकालगुणापरिच्छिन्नं ।
सत्यत्वं ज्ञानत्वं अनंतत्वं च प्रत्येकं ब्रह्मणो लक्षणं ज्ञेयं अवश्यज्ञातव्यत्वा-
दुक्तानि त्रीणि लक्षणानि । एतल्लक्षणत्रयविशिष्टं ब्रम्ह परब्रह्म परमा-
त्मानं यः अधिकारी वेद जानाति सः अधिकारी विपश्चिता सर्वज्ञेन
ब्रम्हणा परमात्मना विरिचेन वा सह सर्वान् स्वयोग्यान् संपूर्णान्
कामान् मोगान् अश्नुते भुंक्ते । ब्रह्मणासह तदवीनतया सुखभोगएव
तत्प्राप्तिरिति तदभिप्रायः ॥ इति एषा ऋक् तन् आशंकात्रयं प्रति-
तत्समाध्यर्थं अभ्युक्ता कथिता ॥ अत्र सत्यंज्ञानमित्यनेन ब्रह्म किं
लक्षणकमित्याशंकापरिहारः । गुह्यानिहितं वेद इत्यनेन कथंच तद्वेदनमि-
त्यस्य परिहारः । सोश्रुते इत्यादिना कीदृशीच तत्प्राप्तिरित्यस्य परिहारः
इत्यवगतव्यं ॥

अथ-[मुख्य ब्रह्मविद्या सांगतो.] ब्रह्म (ह्यणजे परमेश्वर)
जाणणाच्याला मोक्ष प्राप्त होतो. [ब्रह्माचे लक्षण काय ? ते कसे
जाणावे ? कारण ब्रम्ह शब्दाने सांगितलेल्या अमर्यादित वस्तूचा साक्षात्कार
संभवत नाही. आणखी ब्रह्म सर्वव्यापक असल्यामुळे ते नेहमी आपल्या
जवळ आहेच. असे असता ज्ञानापासून ब्रह्माची जी प्राप्ति व्हावयाची
ती कशी ? ह्या तीन शंका उत्पन्न होतात ; त्यांचा परिहार करितो.]
जरी ईश्वर अमर्याद आहे तरी आपल्या शक्तीने व जीवावर असलेल्या-
प्रेमाने व प्रेम असल्यामुळे दयेने हृदयांतिल उत्कृष्ट आकाशांत म्हणजे
हृदयाचे कळीच्या टोंकास जीवाचे कल्याणार्थ कार्य व कारण ह्यांची
प्रेरणा करित राहिलेले सत्य म्हणजे उत्पत्ति, स्थिति, प्रवर्तन, व नाश हीं
करणारे ज्ञान म्हणजे सर्व पदार्थाविषयी जें ज्ञान तद्रूप ; अनंत ह्यणजे
देश, काल व गुण ह्यांनी अपरिमित ; अशा तीन लक्षणांनी युक्त असे
परब्रम्ह जो जाणतो तो सर्वज्ञ परमात्म्यासहवर्तमान (अथवा ब्रम्हदेवा-
सहवर्तमान) आपणास योग्य अशा सर्व इच्छित विषयांचा उपभोग

१ सत् सद्भावं जन्म यापयतीति यातेरंतर्णीतण्यर्थस्यातोनुपसर्गेकइति क-
प्रत्यये आत्तोलोपइटिचेत्याकारलोपे अयस्मयादीनीति भसंज्ञायामपदत्वेन
जस्त्वभावतया सत्यामिति रूपं

घेतो. ह्याचें तात्पर्य असें आहे कीं, ब्रम्हासहवर्तमान स्याच्या आधीन राहून सुखाचा उपभोग घेणे हीच परब्रम्हाची प्राप्ति होय. ह्याप्रमाणे ही ऋचा पूर्वी आलेल्या तीन शंकांचें समाधान करण्याकरिता सांगितली आहे. येथे असें लक्षांत आणावें कीं, ब्रम्हाचें लक्षण काय ह्या शंकेचें समाधान करण्यास्तव ब्रम्ह सत्य, ज्ञानस्वरूप व अनंत आहे, असें सांगितलें ; ब्रम्हास कोठे जाणावें ह्या शंकेचें समाधान करण्यास्तव ब्रम्ह हृदयगुहेत आहे असें जाणावें म्हणून सांगितलें; ब्रम्हाची प्राप्ति कोणते प्रकारे होते ह्या शंकेचें समाधान करण्यास्तव जिव ब्रम्हाबरोबर सुखाचा अनुभव घेतो असें सांगितलें.

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायुर्अग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्देतः । रेतसः पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति प्रथमीऽनुवाकः ॥ १ ॥

अद्वैतटीका—तस्मात् मूलवाक्योक्तात् एतस्मात् आत्मनः आत्मस्वरूपात् आकाशः शब्दगुणवकाशकरः संभूतः समुत्पन्नः वै निश्चयेन । आकाशात् स्वेन स्पर्शगुणेन पूर्वेण कारणगुणेन शब्देनच द्विगुणः वायुः संभूतः । वायोः स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्यां शब्दस्पर्शाभ्यां त्रिगुणः अग्निः संभूतः अग्नेः स्वेन रसगुणेन पूर्वैश्च शब्दस्पर्शरूपैश्चतुर्गुणाः आपः संभूताः । अद्भ्यः स्वेन गन्धगुणेन पूर्वैः शब्दस्पर्शरूपरसैः पंचगुणा पृथिवी संभूता । पृथिव्याः ओषधयः संभूताः । ओषधीभ्यः अन्नं संभूतं । अन्नात् रेतोरूपेण परिणतान् पुरुषः शिरः पाण्याचा कृमिमान् संभूतः । सः एषः पुरुषः अन्नरसमयः अन्नरसविकारः वै निश्चयेन ॥ तस्य अन्नरसमयस्य पुरुषस्य इदं प्रतिद्वं एव

१ पुरुषत्वे वा विस्तरात्मा सद्भि विज्ञानेन संवन्नतमो विज्ञातं वदाते विज्ञातं पश्यति वेदश्चस्तनं वेद लौकालौकौ मर्त्येनामृतमोक्षतीत्येवं संवन्नो येतरेषां पञ्चनामशना पिपासे एवाभिज्ञानमिति श्रुतिः

शिरः । अयं प्रसिद्धः पूर्वाभिमुखस्य दक्षिणो बाहुः दक्षिणः पक्षः ।
अयं प्रसिद्धः सव्यो बाहुः उत्तरः पक्षः । अयं अंगानां मध्यमो भागः
आत्मा । इदं नामैरवस्ताद्यंशं तत् पुच्छं अधोवलंबनसाम्यान्
पुच्छमिव प्रतिष्ठा प्रतिनिष्ठत्यनयेति । तत् तस्मिन्नेव ब्राम्हणवाक्यो-
कार्ये अपि एषः अन्नमयात्मप्रकाशकः श्लोकः मंत्रः भवति इति
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अर्थ-त्रयील वाक्यांत सांगितलेल्या आत्म्यापासून आकाश उत्पन्न
झाले. आकाशाचा धर्म शब्द उत्पन्न करणे व पोकळी असणे हा आहे.
आकाशापासून वायु उत्पन्न झाला. वायूत स्वतःचा स्पर्श हा गुण
असून, शिवाय आकाशाचा शब्द करण्याचा गुण आहे. वायूपासून
अग्नि उत्पन्न झाला. अग्नीमध्ये स्वतःचा रंग हा गुण असून शिवाय
आकाशाचा शब्द करण्याचा गुण व वायूचा स्पर्श हा गुण ह्याप्रमाणे
तीन गुण आहेत. अग्नीपासून पाणी उत्पन्न झाले. पाण्यांत
स्वतःचा रस हा गुण असून, शिवाय पूर्वीचे शब्द, स्पर्श व रूप ह्या-
प्रमाणे चार गुण आहेत. पाण्यापासून पृथ्वी उत्पन्न झाली. पृथ्वीत
स्वतःचा गंध हा गुण असून, पूर्वीचे गुण शब्द, स्पर्श, रूप व रस
ह्याप्रमाणे पांच गुण आहेत. पृथ्वीपासून वनस्पति उत्पन्न झाल्या.
वनस्पतीपासून अन्न उत्पन्न झाले. अन्नाचे रेत वनून त्यापासून हात,
पाय, डोकें, अशा आकृतीचा मनुष्य उत्पन्न झाला. अशा प्रकारे
उत्पन्न झालेला मनुष्य हा अन्नाचा परिणाम आहे हे उघड आहे.
त्याचे (आपणास जें दिसते) हेच डोकें आहे, त्याची (पूर्वेकडे
तोड करून उभे राहिले असतां जो हात दक्षिणेकडे होतो) ही उज-
वी बाजू आहे, (जो हात उत्तरेकडे होतो) ही डावी बाजू आहे.
हा (लणजे अंगाचा मध्यभाग) आत्मा आहे. हे (लणजे वै-
कीच्या खालचा भाग) खाली लोंबणारे शेंपूट आहे. त्याच्या आ-
धाराने मनुष्य असतो. ह्याविषयी (लणजे ब्राम्हण^२ वाक्यांत
सांगितलेल्या अन्नमयकोशासंबंधी) पुढील मंत्र आहे. हा पहिला
अनुवाक ॥ १ ॥

१ मध्यं द्वेषामंगानामात्मेति श्रुतिः

२. ब्राम्हण व मंत्र असे वेदाचे दोन भाग आहेत.

द्वैतशेका-पंचमहाभूतानामेव जगज्जन्मकारणत्वादित्यतः तेषामपि
 ब्रह्मैव कारणं तदंतर्गतं तत्सत्तादेप्रज्ञं चेतिभावेन सत्यपदोक्तं जगत्कारणत्वं
 विवृणोति ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् ब्रह्माविदाप्नोतिपरमिति
 परप्राप्तिकामेन ज्ञातव्यतयोक्तात् एतस्मात् सत्यत्वादिना लक्षि-
 तात् आत्मनः परमात्मनः आकाशः संभूतः जातः । अत्र
 प्रकरणे आकाशादिशब्दैः भूतं भूताभिमानाच्च तद्देहः तद्वित्रतयांत-
 र्गतो हरिश्चेति चत्वारश्चत्वारो ग्राह्याः । हरेस्तद्वित्रतयार्तगतिश्च तत्सत्ताश-
 क्त्यादिप्रदत्वेनेति ज्ञेयं । संभूतपदोक्तं जन्मत्रयथा संभवं हरेरभिव्यक्तिः ।
 अभिमानिनोऽभिमानस्तद्देहस्य भूतस्य परिणामइति ज्ञेयं ॥ चतुर्विधं तु
 आकाशात् चतुर्विधः वायुः संभूतः चतुर्विधात् वायोः चतुर्विधः अग्निः
 संभूतः चतुर्विधात् अग्नेः चतुर्विधाः आर्षः संभूताः चतुर्विधाभ्यः अद्भ्यः
 चतुर्विधा पृथिवी संभूता चतुर्विधायाः पृथिव्याः चतुर्विधाः ओषधयः
 संभूताः चतुर्विधाभ्यः ओषधोभ्यः चतुर्विधं अन्नं संभूतं चतुर्विधात् अ-
 न्नात् पुरुषः पुरुषशब्दितो देहस्तदाभिमानो जीवस्तदुभयांतर्गतश्च हरि-
 श्चेति त्रितयं संभूतं । एवं सत्यपदोक्तं जगज्जन्महेतुत्वं आत्मन इत्यादिप्रकर-
 णेन समर्थं सत्यपदस्य सर्वजीवनहेतुत्वं संहृतत्वरूपमर्थद्वयं विवृणोति ॥ सवा

१ ज्ञानाधिकरणमात्मोति नैय्यायिकाः ॥ नांतःप्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः
 प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञमदृष्टमव्यवहार्यमप्राह्यमलक्षणमचित्यमव्यपदेश्य-
 मेकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपंचोपशमं शांतं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंते स आत्मा सविज्ञेय-
 इति मांडुक्योपनिषदि

२ आसमंतात्काशनादाकाशः ॥ शब्दगुणकमाकाशमिति नैय्यायिकाः

३ बलज्ञानिस्वरूपत्वाद्वायुः ॥ रूपरहितस्पर्शवान्वायुरिति नैय्यायिकाः

४ स्वतो न गच्छतीत्यगः तन्नयतीत्यग्निः ॥ उष्णस्पर्शवत्तेजइति नैय्यायिकाः

५ आपालनादापः ॥ शीतस्पर्शवत्यआपइति नैय्यायिकाः

६ पृथुत्वात्पृथिवी ॥ गंधवती पृथिवीति नैय्यायिकाः

७ उष्टानां शरीरे जाठराग्निना दह्यमानानामाश्रयत्वादोषाधेः

८ अन्नसंस्थत्वाद्वाविकारशरीरसंस्थत्वाद्वा अतृत्वाद्वापजीव्यतयाऽद्यत्वाद्वाऽन्न

९ पुरि शेतेऽसौ पुरुषः

१० अस्ति चैत्रइत्युक्ते जीवतीति प्रतीतेः शत्रंतस्य सदितिरूपं

११ षट् लृ विशरणगतीति धातोः भावेक्किंचतत्वमुपेत्य सदिति रूपं ततश्चायमर्थः

एवं पुरुषेति ॥ सः आत्मन इति सर्वभूतमूलकारणत्वेनोक्तः वै प्रासिद्धः एषः
 आकाशादिशब्दैः मुख्यवाच्यतया प्रकृतः पुरुषः जीवदेहस्यः पुरुषनामा
 हारिः अन्नरसमयः अन्नशब्दः भूतोपजीव्यत्वरूपाद्यत्वभूतातृत्वरूपसंहर्तृ-
 त्वपरः अन्नेषु रसः सारः अन्नरसः तत्प्रचुरोन्नरसमयः सर्वोपजीव्यत्वसं-
 हर्तृत्वाभ्यां निमित्ताभ्यां अन्नरसमयशब्दवाच्यः प्रकृतान्नविकारदेहस्थो-
 निरुद्धः ॥ अन्ननयकोशस्यस्यानिरुद्धस्यान्नरसमयशब्दवाच्यस्य शिरःप्रभृ-
 त्यवयवाएव स्थानानीत्याह ॥ तस्येदमेवाशिर इति ॥ तस्य अन्नरसमयस्यानि-
 रुद्धस्य इदं एव प्राकृतान्नविकारशरीरशिर एव शिरः । दृश्य-
 मानजीवदेहाशिरस्तदवयवतया स्थितत्वाद्धरेः शिरसः । अयं दृश्य-
 मानान्नविकारदेहसंबन्धी दक्षिणः पक्षः अन्नरसमयस्य दक्षिणबाहुः
 तदंतरस्ति । अयं दृश्यमानान्नविकारदेहसंबन्धी उत्तरः पक्षः अन्नरसमयस्य
 वामबाहुः तदंतरस्ति । अयं जीवदेहमध्यः आत्मा अन्नरसमयस्य मध्यदेहः ।
 इदं जीवदेहपादयोः प्रतिष्ठा स्थितिहेतुः पुच्छं अन्नरसमयस्य पादौ
 वर्तते । अन्नविकारदेहसंदवयवाश्चानिरुद्धाधीना इतिभावः ॥ सत्यपदोक्त-
 दृश्यजगज्जन्मस्थितिलयहेतुत्वरूपार्थत्रये श्लोकमुदाहरति ॥ तदप्येष श्लो-
 क इति ॥ तत् तत्र उक्तये एषः श्लोकः अपि भवति । इतिप्रथमोऽ-
 नुवाकः ॥ १ ॥

अर्थ- [ब्रह्म जगताच्या उत्पत्तीचे कारण आहे असे सांगितले.
 आतां जगताच्या उत्पत्तीचे कारण पंचमहाभूतेही आहेत. म्हणून
 पंचमहाभूतांचे अंतर्गत राहून त्यांना जगत उत्पन्न करणे इत्यादिक
 शक्ति देणारे जे ते ब्रह्म आहे असे सांगण्यास्तव सृष्टीच्या उत्पत्तीचे वर्णन
 करितो.] मोक्षप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्याने जे जाणण्यास योग्य आहे असे
 पूर्वी सांगितले त्या सृष्टिकर्त्या परमात्म्यापासून आकाश उत्पन्न झाले.
 येथे आकाश इत्यादि शब्दांनी भूत, भूताभिमाना देवता, त्या देवतेचा
 देह, व ह्या तिहींमध्ये असलेला हरि, असे चार चार ध्यावेत. हरि
 त्या तिहींमध्ये शक्ति इत्यादि देणारा अशा रूपाने आहे असे जाणावे.
 "उत्पन्न झाले" म्हणजे जेथे जशी उत्पत्ति संभवेल तेथे तशी ध्यावी.
 म्हणजे उदाहरणार्थ आकाशातील हरीचे रूप प्रगट होणे, आकाशाचे

अभिमानी देवतेस आकाशाविषयी अभिमान उत्पन्न होणे, त्या अभिमानी देवतेचा देह व भूताकाश हीं रूपे विकार होऊन बनणे, असे समजावे. चार प्रकारच्या आकाशापासून चार प्रकारचा वायु उत्पन्न झाला ; चार प्रकारच्या वायूपासून चार प्रकारचा अग्नि उत्पन्न झाला; चार प्रकारच्या अग्नीपासून चार प्रकारचे उदक उत्पन्न झाले ; चार प्रकारच्या उदकापासून चार प्रकारची पृथ्वी उत्पन्न झाली ; चार प्रकारच्या पृथ्वीपासून चार प्रकारच्या वनस्पति उत्पन्न झाल्या ; चार प्रकारच्या वनस्पतीपासून चार प्रकारचे अन्न उत्पन्न झाले ; चार प्रकारच्या अन्नापासून देह, त्याचा अभिमानी जीव, त्या दोहोंमध्ये असलेला हरि, हे तीन उत्पन्न झाले. [ब्रम्ह हे जगताच्या उत्पत्तीचे कारण आहे असे सांगितले. आतां ब्रम्ह हे जगताचे संरक्षक होण्याचे व नाश होण्याचे कारण आहे असा जो सत्य शब्दाचा अर्थ केला आहे त्याचे वर्णन करितो.] जो सर्व भूतांचे मूळ कारण आहे असे सांगितले तो जीवाचे देहांत असणारा पुरुष ह्या नांवाचा हरि सर्वांची उपजीविका व नाश करितो. ह्मणून तो अन्नरसमय शब्दाने दर्शविण्यास योग्य असा अन्नाने बनलेल्या देहांतील अनिरुद्धनामक परमात्मा आहे. [आतां अन्नमय कोशांत असणाऱ्या अन्नरसमय शब्दाने दर्शविलेल्या अनिरुद्धनामक परमात्म्याचे मस्तक इत्यादिक अवयवांचीं स्थाने सांगतो.] अन्नाच्या विकाराने बनलेल्या शरीराचे मस्तक हेच त्याचे ह्मणजे अनिरुद्धनामक परमात्म्याचे मस्तक आहे. येथे, धोतराने आच्छादित असलेल्या गुडघ्यांस जसे हा गुडघा असे म्हणतात, तसे आपल्याला जीवाचे शरीराचे जे मस्तक दिसते त्याने आच्छादित असलेल्या अनिरुद्धाचे मस्तकास " हे मस्तक " असे म्हटले आहे. हा जीवाच्या शरीराचा जो उजवा हात आहे त्याच्या आंत अनिरुद्धाचा उजवा हात आहे. हा जीवाच्या शरीराचा जो डावा हात आहे त्याच्या आंत अनिरुद्धाचा डावा हात आहे. हा जीवाच्या शरीराचा जो मधला भाग आहे तो अनिरुद्धाचे शरीराचा मधला भाग आहे. जीवाच्या शरीराचे पायांना उभे राहण्याचे कारण अनिरुद्धाचे पाय आहेत. तात्पर्य असे की, अन्नापासून बनलेले शरीर व त्याचे अवयव हे अनिरुद्धनामक परमात्म्याचे आधीन आहेत. जगताची उत्पत्ति, स्थिति, लय, ह्यांचे कारण

ब्रम्ह आहे, असा अर्थ सत्य शब्दाचा आहे. ह्याविषयी पुढील श्लोकी आहे. हा पहिला अनुवाक ॥ १ ॥

अन्नाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीं श्रिताः । अथो
अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि यन्त्यन्ततः । अन्नं हि भूतानां
ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । सर्वं वैतेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं
ब्रम्होपासते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते ।
अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते । अद्यतेऽति च
भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्येत इति । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् ।
अन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध
एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव
शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश
आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अद्वैतटीका—याः काः च पृथिवीं श्रिताः आश्रितास्ताः सर्वाः अन्नात्
एव प्रजाः प्रजायन्ते वै । अथो जाता अपि अन्नेन एव जीवन्ति प्राणा-
न्धारयन्ति । अथ एतत् अपि अन्नं प्रति अन्ततः जीवनलक्षणगायाः वृत्तेः
समाप्तौ यन्ति गच्छन्ति । हि यस्मात् अन्नं भूतानां प्राणिनां ज्येष्ठं
प्रथमजं । यस्मादेवं तस्मात् अन्नं सर्वौषधं सर्वप्राणिनां देहदाह-
प्रशमनं उच्यते ॥ ये अहं अन्नजः अन्नात्मा अन्नप्रलयः तस्मात् अन्नं
ब्रम्ह इति उपासते ते सर्वं अन्नं समस्तं अन्नजातं आप्नुवन्ति वै। हि यस्मात्
अन्नं भूतेभ्यः पूर्वं निष्पन्नत्वात् भूतानां ज्येष्ठं । तस्मात् सर्वौषधं सर्वप्रा-
णिनां देहदाहप्रशमनं उच्यते । अन्नात् भूतानि जायन्ते । जातानि च
अन्नेन वर्द्धन्ते । यस्मात् भूतैः अद्यते च भूतानि स्वयं अति । तस्मात्
तत् अन्नं उच्यते इति ॥ तस्मात् एतस्मात् अन्नरसमयात् पिंडात्
अन्यः व्यातिरिक्तः अंतरः अभ्यंतरः आत्मा पिंडवदेव आत्मत्वेन मिथ्या

परिकल्पितः प्राणमयः प्राणो वायुस्तन्मयस्तत्प्रायः वै । तेन प्राणमयेन
 एषः अन्नरसमयः आत्मा पूर्णः । सः वा एषः प्राणमयआत्मा शिरः-
 पक्षादिभिः पुरुषविधः पुरुषाकारः एव । तस्य अन्नरसमयस्य पुरुष-
 विधतां पुरुषाकारतां अन्वयं प्राणमयः मूयानिषिक्तप्रतिमावत् पुरुष-
 विधः पुरुषाकारः । तस्य प्राणमयस्य वायुविकारस्य प्राणः मुख-
 नासिकानिःसरणः वृत्तिविशेषः एव शिरः शिरइव कल्प्यते व्यानः
 व्यानवृत्तिः दक्षिणः पक्षः अपानः अपानवृत्तिः उत्तरः पक्षः आकाशः
 आकाशस्यो वृत्तिविशेषः समानारुच्यः आत्मा । पृथ्वी पृथिवीदेवता
 पुच्छं पुच्छमिव प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठत्यनया इति तत् तस्मिन्नेव ब्राम्हणवा-
 क्योक्तार्थे अपि एषः प्राणमयात्मप्रकाशकः श्लोकः मंत्रः भवति ॥
 इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अर्थ—जे कोणी लोक पृथ्वीवर आहेत ते सर्व अन्नापासूनच
 उत्पन्न झालेले आहेत, आणि ते उत्पन्न झाल्यावर अन्नाच्या योगानेच
 जीवंत राहतात, आणि ते जीवंत राहण्याची मुदत संपल्यावर अन्नामध्ये
 लय पावतात. सर्व प्राण्यांच्या अगोदर अन्न उत्पन्न झालेले आहे, म्हणून
 अन्नाला सर्व प्राण्यांच्या अंगांच्या दाहाची शांति करणारे औषध असे
 ह्मटले आहे. मी अन्नापासून उत्पन्न झालो आहे, माझा आत्मा
 (ह्मणजे उपजीविका) अन्न आहे, माझा लय अन्नांत होतो, ह्यावरून
 अन्न हे ब्रह्म आहे अशी उपासना जे करितात त्यांना सर्व अन्न प्राप्त
 होते. सर्व प्राण्यांच्या अगोदर अन्न उत्पन्न झालेले आहे, म्हणून अन्नाला
 सर्व प्राण्यांच्या अंगांच्या दाहाची शांति करणारे औषध असे म्हटले
 आहे. प्राणी अन्नापासून उत्पन्न होतात, आणि उत्पन्न झाल्यावर अन्ना-
 नेच वाढतात. प्राणी अन्न खातात व अन्न हे प्राण्यांना आपण खाते,
 म्हणून त्यास (संस्कृत भाषेत) अन्न असे ह्मटले आहे. ह्याप्रमाणे वेदमंत्र
 आहे. अन्नापासून बनलेल्या मनुष्यांच्या वर सांगितलेल्या कोशा-
 हून ह्मणजे शरीराहून निराळा असा एक तशाच कोशाप्रमाणे
 वायुमय कोश आंत आहे. ह्या कोशासही अन्नमय कोशाप्रमाणे आत्मा
 असे मानले आहे. वायुमय कोशाने अन्नमय कोश पूर्ण भरलेला आहे.
 ह्या वायुमय कोशास डोकें, हात, पाय, इत्यादि असल्याने त्याची आकृति
 मनुष्याप्रमाणे आहे. मुर्तीत ओतलेल्या मूर्तीप्रमाणे अन्नमय कोशा-

चा आकृतीसारखा प्राणमय कोशाचा आकार आहे. जो नाका-
तोडांतून फिरतो तो प्राणवायु, त्या प्राणमय कोशाचें डोकें आहे असें
मानलें आहे. व्यान हा त्याची उजवी बाजू आहे. अपान हा
त्याची डावी बाजू आहे. आकाशांत असणारा समान त्याचें मध्य
अंग आहे. पृथ्वी त्याचें शेपूट आहे; त्याच्या आधारानें प्राणमय कोश
असतो. ह्याविषयीं (ल० ब्रह्मणवाक्यांत सांगितलेल्या प्राणमय
कोशासंबंधीं) पुढील मंत्र आहे. हा दुसरा अनुवाक ॥ २ ॥

द्वैतटीका—पूर्वोक्तश्लोकमेवोदाहरति ॥ अन्नादिति ॥ याः काः च प्रजाः
पृथिवीं श्रिताः आश्रिताः ताः प्रजाः अन्नात् भौतिकान्नविकारदेहस्य।
अन्नसमयनामकादनिरुद्धात् देहयोगेन प्रजायंते समुत्पद्यंते वै प्रसिद्धमे-
तत् ॥ अथो जाताश्च प्रजाः अन्नेन एव अन्नसमयेनैव जीवंति प्राणान्
धारयंति । अथ पश्चात् अंततः प्रलयकाले एतत् एनं अन्नसमयाख्य-
मनिरुद्धं अपि यंति इतराज्ञेयतया प्राविशंति प्रलीयंत इत्यर्थः । हि य-
स्मान् अन्नं अन्नमयनामानिरुद्धः भूतानां ज्येष्ठं भूतेभ्योज्यायः । तस्मात्
सर्वौषधं^१ संसारदग्धानामाश्रयः भवभयनिवर्तकं उच्यते ॥ अन्नमयस्य
ब्रम्हत्वं जानतः फलमाह ॥ सर्वं वा इति ॥ ये अधिकारिणः अन्नं अन्न-
मयाख्यमनिरुद्धं ब्रम्ह पूर्णगुणं उपासते ते वै तएव सर्वं पूर्णं अन्नं
अन्नमयं हरिं आप्नुवंति प्राप्नुवंति ॥ प्रकृतार्थमुपसंहरति ॥ अन्नं हीति ॥
हि यस्मात् अन्नं अन्नमयः भूतानां ज्येष्ठं भूतेभ्योज्यायान् । तस्मात् सर्वौ-
षधं^१ संसारभयनिवर्तकं उच्यते । अन्नात् अन्नसमयनामकादनिरुद्धात्
भूतानि प्राणिनः देहयोगेन जायंते उत्पद्यंते । जातानि च भूतानि अन्नेन
अन्नसमयनामकानिरुद्धेन वर्धते । अन्नशब्देन नात्र प्रसिद्धान्मुच्यते
किंतु अलौकिकवस्त्वितिभावेन तान्निर्वाक्ति ॥ अद्यते ऽत्तिचेति ॥ भूतैः अनि-
रुद्धः अद्यते उपजीव्यते । च अनिरुद्धः भूतानि अत्ति । तस्मात् कार-
णात् तत् अनिरुद्धाख्यं वस्तु अन्नं इति उच्यते इति श्लोकः । इत्यन्न-
मयप्रकरणं ॥ सत्यं ज्ञानमिति लक्षणवाक्यच्छं लक्षणपदेन जगत्सृष्टत्वं जग-
ज्जीवनदत्त्वं जगत्प्रवृत्तिरूपगतिहेतुत्वं संहर्तृत्वंचेति विवक्षितार्थचतुष्टयमध्ये
सृष्टत्वं जीवनदत्त्वं संहर्तृत्वंचेति त्रयं आकाशाद्युत्पत्तिप्रकरणे उक्तमन्नमय-

१ उषदाहइत्यतः कर्मणि घञि पुगंतोति गुणे ओषाः संसारे दह्यमानाः सर्वेच ते
ओषाश्च सर्वौषाः ते धीयते अस्मिन्

प्रकरणेच विवृतं जगत्प्रवर्तकत्वरूपगतिहेतुत्वरूपमर्थं प्राग्विवृतं जीवनदत्तं च
विवारितुं तद्देहस्थप्रद्युम्नाख्यरूपप्रतिपादनपरं प्रकरणांतरमाह ॥ तस्माद्वा
एतस्मादिति ॥ तस्मात् सत्त्वत्वेन लक्षितान् एतस्मात् प्रकरणद्वयेन
प्रतिपादितात् अन्नरसमयोत् प्राणान्नविकारदेहे नियंतृतया स्थिनाद-
न्नरसमयनामकादनिरुद्धात् अन्यः अंतरः तदंतस्थः आत्मा नियामकः
प्राणमयः वायुविकारप्राणमयकोशस्थः प्राणमयशब्दवाच्यः प्रद्युम्नाख्यः
निष्ठति । तेन प्राणमयेन प्राणमयकोशस्थेन प्रद्युम्नेन एषः अन्नमय-
कोशस्थोऽन्नरसमयोऽनिरुद्धो निच्छिद्रतया पूर्णः । सः प्राणमय-
कोशस्थः प्राणमयनामा प्रद्युम्नः पुरुषविधः एव पुरुषाकार एव वै । तस्य
प्राणमयस्य उक्तरूपप्रद्युम्नस्य पुरुषविधतां पुरुषाकारतां अनु अनुसा-
रेण अयं अन्नमयोन्नमयकोशस्थस्तन्नामानिरुद्धः पुरुषविधः पुरुषाकारः ॥
प्राणमयशब्दितप्रद्युम्नस्त्वावयवानां स्थानान्याह ॥ तस्य प्राणइति ॥
तस्य प्राणमयशब्दितप्रद्युम्नस्य प्राणः एव प्राणस्थं प्रणेनृत्वेन प्राणना-
मकमेव शिरः । व्यानः विशेषेणानितीति व्यानस्थः व्यानाख्यः दक्षिणः
पक्षः दक्षिणबाहुः । अपानः अपानितीति अपानस्थः अपानाख्यः
उत्तरः पक्षः सव्यबाहुः । आकाशः उदानस्थः उदाननामकः
आत्मा प्राणमयाख्यप्रद्युम्नस्य मध्यदेहः । पृथिवी समानस्यौ समान-
नामकौ प्रतिष्ठा स्थितिहेतुः पुच्छं अंतमत्तया स्थितौ पादौ । प्राणमय-
कोशः प्राणादयः प्रद्युम्नाधीना इति भावः ॥ जगद्गतिजीवनयोर्हेतुत्व-
निमित्तेन प्राणमयनामकोशस्थइत्युक्तेर्ये श्लोकमुदाहरति ॥ तदप्येषश्लो-
कइति ॥ तत् अपि तत्रापि उक्तेर्ये एषः श्लोकः भवति ॥ इति
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अर्थ—ज्या कांहीं प्रजा (म्हणजे उत्पन्न झालेले प्राणी) पृथ्वीवर
आहेत त्या प्रजा अन्न म्हणजे अन्नापासून बनलेल्या देहांत राहणाऱ्या
अनिरुद्धनामक परमात्म्यापासून उत्पन्न होतात हे उघड आहे. आणखी
उत्पन्न झाल्यावर ह्या प्रजा अनिरुद्धनामक परमात्म्याच्या योगानेच
जीवंत राहतात. नंतर प्रलयकालीं इतरांना न समजेल अशा प्रकारे
अनिरुद्धनामक परमात्म्यामध्ये लय पावतात. ज्यापेक्षां अन्न म्हणजे
अनिरुद्ध हा प्राण्यांपेक्षां श्रेष्ठ आहे, त्यापेक्षां त्याला संसारभयाचे

निवारण करणारा असे म्हणतात. जे अधिकारी अन्ननामक अनि-
रुद्ध पूर्णगुण आहे अशी उपासना करितात, ते निश्चयैकरून भगवं-
ताजवळ जातात. अन्ननामक परमात्मा प्राण्यांपेक्षां श्रेष्ठ आहे,
हणून त्यास संसारभयाचा निवारण करणारा असे म्हणतात. अनि-
रुद्धापासून प्राणी देह धारण करून उत्पन्न होतात, आणि उत्पन्न
होऊन प्राणी अनिरुद्धाच्या योगाने वाढतात. प्राणी अनिरुद्धास खातात,
हणजे, त्याच्या योगाने उपजीवन कारितात; आणि अनिरुद्ध प्राण्यांना
खातो, हणजे, त्यांचा संहार करितो. ह्या कारणास्तव त्या अनिरुद्धास
अन्न असे म्हणतात. येणेप्रमाणे श्लोक आहे. हे अन्नमय प्रकरण आहे.
[पूर्वी परमात्मा सर्वांस जीवन देणारा आहे असे सांगितले
त्याचे वर्णन करण्याकरितां अनिरुद्धाचे देहांत असणाऱ्या भगवंताचे
प्रद्युम्ननामक रूपाचे कथन करणारे दुसरे प्रकरण सांगतो]. सत्य
पदाने लक्षण सांगितलेल्या व पूर्वीच्या दोन प्रकरणांत वर्णिलेल्या व
अन्नाने बनलेल्या शरीरांत त्याचे नियमन करण्यास्तव असलेल्या
अनिरुद्धनामक परमात्म्याहून दुसरा त्याचे आंत असलेला नियमन
करणारा व वायूने बनलेल्या प्राणमयकोशांत असणारा व प्राणमय
शब्दाने दर्शविण्यास योग्य असलेला प्रद्युम्ननामक परमात्मा राहतो.
त्या प्रद्युम्नाने हा अनिरुद्ध पूर्ण भरलेला आहे. तो प्रद्युम्ननामक
परमात्मा पुरुषाकृतीच आहे. त्या प्रद्युम्नाच्या पुरुषाकृतीप्रमाणे
हा अनिरुद्धनामक परमात्मा पुरुषाकृति आहे. त्या प्रद्युम्नाचे
मस्तक प्राण (हणजे प्रेरणा करणारा प्राणनांवाचा) हाच आहे;
व्यान (हणजे विशेषैकरून नेणारा व्याननांवाचा) हा उजवा हात
आहे; अपान (हणजे खाली प्रेरणा करणारा व अपानाचे ठिकाणीं
राहणारा अपाननांवाचा) हा डावा हात आहे; आकाश (हणजे उदा-
नाचे ठिकाणीं राहणारा उदाननांवाचा) हा प्रद्युम्नाचे शरीराचा मधला
भाग आहे; पृथ्वी (हणजे समानाचे ठिकाणीं राहणारे समाननांवाचे)
हे उभे राहण्यास कारणभूत असे आंत असलेले प्रद्युम्नाचे दोन पाय
आहेत. तात्पर्य, प्राणमयकोश व प्राण इत्यादिक हे प्रद्युम्नाचे आधीन
आहेत. [आतां जगताला प्रवर्तन करण्याला व संरक्षण करणा-
ला कारणभूत प्राणमयकोशांत असणारा प्रद्युम्न आहे अशा अर्थाचा

श्लोक सांगतो] पूर्वी सांगितले त्याविषयीही हा श्लोक आहे. हा दुसरा अनुवाक ॥ २ ॥

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रम्होपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अद्वैतटीका-देवाः अग्न्यादयः च ये मनुष्याः च पशवः ते प्राणं प्राणनशक्तिमंतं अनु तदात्मभूताः संतः प्राणन्ति प्राणनकर्म कुर्वन्ति हि यस्मात् प्राणः भूतानां प्राणिनां आयुः जीवनं तस्मात् सर्वायुषं सर्वेषां आयुः इति उच्यते । ये प्राणं प्राणमयमात्मानं ब्रम्ह अहं प्राणोस्मीति उपासते ते सर्व एव शतसंख्याक्रमेव आयुः यन्ति प्राप्नुवंति । हि यस्मात् प्राणः भूतानां प्राणिनां आयुः तस्मात् सर्वायुषं सर्वेषां आयुः इति उच्यते इति । तस्य पूर्वस्य अन्नमयस्य यः एषः एव प्राणमय एव शारीरः शरीरे अन्नमये भवः आत्मा । तस्मात् मूलवाक्योक्तात् एतस्मात् प्राणमयात् प्राणस्वरूपात् अन्यः व्यतिरिक्तः अंतरः अन्वयंतरः आत्मा मनोमयः संकल्पविकल्पकात्मकांतःकरणमयः वै तेन मनोमयेन एषः प्राणमयः आत्मा पूर्णः । सः वा एषः मनोमय आत्मा शिरःपक्षादिभिः पुरुषविधः पुरुषाकारः एव तस्य प्राणमयस्य पुरुषविधतां पुरुषाकारतां अन्वयं मनोमयः मूषानिषिक्तप्रतिमावत् पुरुषविधः पुरुषाकारः । तस्य यजुः एव अनियताक्षरपदावसानो मंत्रविशेषः

यागादौ सन्नित्योपकारेण प्राधान्यात् शिरः । ऋक् दक्षिणः पक्षः । साम
उत्तरः पक्षः । आदेशः अतिदेष्टव्यविशेषानतिदिशतीति ब्राह्मणं आत्मा ।
अथर्वांगिरसः अर्थर्वांगिरसाच्च दृष्टा मंत्रा ब्राह्मणंच शांतिकपौष्टिकादि-
प्रतिष्ठ हेतुकर्मप्रधानत्वात् पुच्छं पुच्छमिव प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठत्यनया इति ।
तत् तस्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तार्थे अपि एषः मनोमयात्मप्रकाशकः
श्लोकः मंत्रः भवति ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अर्थ—अग्नि इत्यादिक देव, आणि जीं मनुष्ये व पशु तीं, हीं सर्व
प्राणवायूच्या योगाने श्वासोश्वासाचा व्यापार करितात. प्राणवायु हा
सर्व प्राण्यांचे जीवन आहे. म्हणून त्यास सर्वांचे आयुष्य असे म्हटले
आहे. प्राणमय कोश ब्रह्म आहे (ह० मी प्राण आहे) अशी जे
उपासना करितात ते शंभर वर्षे वांचतात. प्राणवायु हा सर्व प्रा-
ण्यांचे जीवन आहे, म्हणून त्यास सर्वांचे आयुष्य असे म्हटले आहे.
ह्याप्रमाणे वेदमंत्र आहे. पूर्वी सांगितलेल्या अन्नमय कोशरूप
शरीरातील आत्मा प्राणमय कोश आहे. ह्या प्राणमय कोशाहून
निराळा असा त्याच्या अंत त्याचा आत्मा (संकल्पाविकल्परूप
अंतःकरणाचा) मनोमय कोश आहे. ह्या मनोमय कोशाने प्राणमय
कोश पूर्ण भरलेला आहे. ह्या मनोमय कोशास डोकें, हात, पाय, इत्या-
दि असल्याने त्याची आकृती मनुष्याप्रमाणे आहे. मुर्शांत ओतलेल्या
मूर्तीप्रमाणे प्राणमयकोशाच्या आकृतीसारखा मनोमयकोशाचा आ-
कार आहे. त्याचे डोकें (ज्याच्या अक्षराचा व पादाच्या समाप्तीचा
नियम नाही असा) यजुर्वेद आहे असे मानले आहे. कारण, यज्ञादि-
कांमध्ये त्याचा उपयोग फार असल्यामुळे तो मुख्य आहे. ऋग्वेद हा
त्याची उजवी बाजू आहे, सामवेद हा त्याची डावी बाजू आहे. (ज्यांत
विधि सांगितल्या आहेत असा वेदाचा भाग म्हणजे) ब्राह्मण हा त्याचे
मध्यांग आहे असे मानले आहे. अथर्वांगिर ऋषीने पाहिलेले मंत्र व
ब्राह्मण हे शांतिकारक व पुष्टिकारक असल्यामुळे त्याचे शेंपूट आहे असे
मानले आहे; त्याच्या आधारावर मनोमयकोश आहे. ह्याविषयी (ह०
ब्राह्मणवाक्यांत सांगितलेल्या मनोमयकोशासंबंधी) पुढील मंत्र आहे.
हा तिसरा अनुवाक ॥ ३ ॥

द्वैतटीका—ये मनुष्याः पशवः देवाः च ते प्राणं प्राणमयं अनु प्राणनिमि-

त्तं प्राणमयप्रेरणया प्राणानि चेष्टंते हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थं प्रवृत्तिमंतो
 भवंति जीवन्तिचेत्यर्थः। हि यस्मात् प्राणः प्राणमयः भूतानां प्राणिनां आयुः
 जीवनहेतुः । तस्मात् भूतजीवनहेतुत्वान् प्राणमयः सर्वायुषं उच्यते ॥
 प्राणमयज्ञानिनः फलमाह ॥ सर्वमिति ॥ ये अधिकारिणः प्राणं प्राण-
 मयकोशस्थं प्राणमयशब्दवाच्यं प्रद्युम्नं ब्रह्म देशकालगुणापरिच्छिन्नतया
 ब्रह्मपदवाच्यं उपासते जानन्तिच ते सर्व एव आयुः मोक्षं यन्ति प्राप्नुवन्ति ।
 हि यस्मात् प्राणः प्राणमयः भूतानां प्राणिनां आयुः सर्वायुः तस्मात्
 सर्वायुःप्रदत्वहेतुत्वात् प्राणमयः सर्वायुषं उच्यते । इति एषः श्लोकः
 इति ॥ प्राणमयस्य धर्मांतरमाह ॥ तस्येति ॥ पूर्वस्य अन्नविकारको-
 शश्छाः यः अनिरुद्धः शारीरात्मतया वर्तते तस्य अन्नमयकोशश्छत-
 त्नामकानिरुद्धस्य एषः प्राणमयकोशश्छः तन्नामा प्रद्युम्नः एव शारीर-
 आत्मा देहरूपआत्मा । अन्नमयाख्यकोशश्छमनिरुद्धं देहवत्कृत्वा तदं-
 तश्छः प्राणमयकोशश्छः प्रद्युम्नो देहिवद्वर्तते इत्यर्थः ॥ इति प्राणमय-
 प्रकरणं ॥ एवं लक्षणवाक्यश्छः सत्यशब्दार्थं प्रकरणत्रयेण विवृत्येदानीं
 ज्ञानशब्दार्थं विवृणोति ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् मंत्रवर्णे लक्षितात् इतस्मात्
 प्राणमयप्रकरणे व्याख्यातात् प्राणमयात् प्राणमयकोशश्छात्तन्नामका-
 त्प्रद्युम्नात् अन्यः अंतरः तदंतश्छः आत्मा व्याप्तः मनोमयः मनसा
 ज्ञानेन प्रचुरइति अशेषत्रस्तुगतसामान्याकारगोचरज्ञानप्राचुर्यनिमित्तेन
 मनोमयनामककोशश्छः संकर्षणस्तिष्ठतीत्यर्थः । तेन मनोमयेनोक्तरूपेण
 संकर्षणाख्येन एषः प्राणमयकोशश्छः तन्नामा प्रद्युम्नो निच्छिद्रतया पूर्णः।
 सः मनोमयकोशश्छः मनोमयनामा संकर्षणः पुरुषविधः एव पुरुषाकार-
 ष्व वै इति निश्चितं । तस्य मनोमयस्योक्तरूपसंकर्षणस्य पुरुषविधतां पुरु-
 षाकारतां अनु अनुसृत्य अयं प्राणमयः पुरुषविधः पुरुषाकारः ॥ तस्य
 मनोमयश्छस्य तन्नाम्नः संकर्षणस्य शिराद्यवयवानां स्थानान्याह ॥ तस्येति ॥
 तस्य मनोमयकोशश्छस्य संकर्षणस्य शिरः यज्ञाहरणनिमित्तेन यजुः
 एव यजुर्नामिकं यजुःषु स्थितमेव । अर्चनस्वीकारहेतुना ऋक् ऋक्ना-
 मकऋक्श्छः दक्षिणः पक्षः दक्षिणवाहुः । दोषाणां सम्यक्करणहेतुना
 साम सामनामा सामश्छः उत्तरः पक्षः सव्यवाहुः । शतकोटितया
 विस्तृतत्वहेतुना उपदेशस्वरूपहेतुना च आदेशः आदेशाख्यः आदेश-
 शब्दितपंचरात्रश्छः आत्मा मध्यदेहः । अथर्वागिरसत्वहेतुभ्यां अथर्वा।

गिरसः अथर्वागिरसनामकौ अथर्वागिरस्यौ पुच्छं पुच्छमिवांस्यतया स्थितौ प्रतिष्ठा प्रतिष्ठाहेतुभूतौ पादौ । तस्य शिरःप्रभृत्येकैकावयवप्रतिपादकं न साकल्येन तत्स्वरूपप्रतिपादनक्षममित्यर्थः ॥ यजुरादिभिः साकल्येनाप्रतिपाद्यत्वरूपोक्तार्थे श्लोकं संवादयन् तज्ज्ञानिनः फलमाह ॥ तदप्येषइति ॥ तत् अपि तत्रापि उक्तेर्ये एषः श्लोकः भवति ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अर्थ-जे देव, मनुष्य व पशु आहेत ते प्राणमयाच्या प्रेरणेने आपले हित होण्यासाठी व अहित न होण्यासाठी व्यापार करण्यास प्रवृत्त होतात व जीवंत राहतात. ज्यापेक्षां प्राणमय हा प्राण्यांच्या जीवंत राहण्यास कारण आहे, त्यापेक्षां प्राणमय हा सर्वांचे आयुष्य आहे असे लक्षणतात. जे अधिकारी प्राणमयकोशांत राहणारा प्राणमय शब्दाने दर्शविलेला प्रद्युम्न हा, देश काल व गुण ह्यांनी अपरिमित असे ब्रह्म आहे अशी उपासना करितात व तसे जाणतात ते सर्व मोक्षास जातात. ज्यापेक्षां प्राणमय हा प्राण्यांना आयुष्य देण्याला कारणभूत आहे, त्यापेक्षां प्राणमयास सर्वांचे आयुष्य असे लक्षणतात. येणेप्रमाणे श्लोक आहे ॥ प्राणमय प्रकरण संपले ॥ प्राणमयाचे दुसरे धर्म सांगतो. अज्ञाने वनलेल्या कोशांत राहणारा जो अनिरुद्ध त्याचा हा प्राणमयकोशांत राहणारा प्रद्युम्न देहीरूप आत्मा आहे. लक्षणजे, अनिरुद्ध हा देह मानिला तर प्रद्युम्न हा त्या देहांतला आत्मा होय. [ब्रह्माचे लक्षण ज्या वाक्याने सांगितले त्यातील सत्य ह्या शब्दाच्या अर्थाचे विवरण मागील तीन प्रकरणांमध्ये करून, आतां ज्ञान शब्दाच्या अर्थाचे विवरण करितो.] सत्य इत्यादिक पदांनी लक्षण सांगितलेल्या व प्राणमयप्रकरणांत वर्णिलेल्या व प्राणमयकोशांत असलेल्या प्राणमयनांवाच्या प्रद्युम्नाहून दुसरा त्याचे आंत असलेला सर्वव्यापक व संपूर्ण वस्तूविषयी सामान्य ज्ञानाने परिपूर्ण असल्या कारणाने मनोमयनांवाचा मनोमयकोशांत असणारा संकर्षण आहे. त्या मनोमयनामक संकर्षणाने हा प्राणमयकोशांत असलेला प्रद्युम्न पूर्ण भरलेला आहे. तो मनोमयकोशांत राहणारा मनोमयनांवाचा संकर्षण पुरुषाकृतिच आहे. त्या संकर्षणाच्या पुरुषाकृतीप्रमाणे हा प्रद्युम्ननामक परमात्मा पुरुषाकृति आहे. त्या मनोमयकोशांत राहणाऱ्या

संकर्षणाचें मस्तक यजुर्वेदामध्ये असणारा यजुनांवाचा परमात्मा आहे. कारण, यजुर्वेदाप्रमाणें तें मस्तक यज्ञाचा स्वीकार करितें. ऋग्वेदांत असणारा ऋकनांवाचा परमात्मा त्याचा उजवा हात आहे. कारण, ऋग्वेदाप्रमाणें तो पूजा स्वीकारतो. सामवेदांत असणारा सामनामक परमात्मा हा त्याचा डावा हात आहे. कारण, सामवेदाप्रमाणें तो दोष नाहीसे करितो. शंभर कोटि विस्तार असल्यामुळें व उपदेशांत राहणारा (ल० उपदेशाचा विषय तो) असल्यामुळें आदेश नांवाचा पंचरात्र ग्रंथांत असणारा परमात्मा हा त्याच्या शरीराचा मधला भाग आहे. अथर्वणवेदांत असणारीं अथर्वागिरसनांवाचीं भगवंताचीं दोन रूपे हीं शेषटाप्रमाणें शेवटीं असणारे असे पाय होत. तात्पर्य, ऋग्वेदादिक हे भगवंताच्या संपूर्ण अवयवांचें वर्णन करूं शकत नाहीत. ह्मणून ते एक एक अवयवांचें वर्णन करितात. [यजुर्वेदादिक हे भगवंताचें पूर्णपणें प्रतिपादन करण्यास योग्य नाहीत असे जें पूर्वी सांगितलें त्याच अर्थाचा श्लोक सांगून तें जाणणाऱ्यांना काय फल प्राप्त होतें तें सांगतो.] पूर्वी सांगितलें त्याविषयीं पुढील श्लोक आहे. हा तिसरा अनुवाक ॥ ३ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रम्हणो
विद्वान् । न विभेति कदाचनेति । तस्यैष एव शारीर आत्मा ।
यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा
विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पु-
रुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं
दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं-
प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अद्वैतटीका—यतः मनोमयात् वाचः अभिधानानि मनसा सह अ-
प्राप्य अप्रकाश्यैव निवर्तते । तं तस्य मनोमयस्य ब्रम्हणः उपासनफलभूतं
अधिदैविकं आनन्दं विद्वान् गर्भवासादिदुःखात् कदाचन न विभेति
इति । तस्य पूर्वस्य प्राणमयस्य एषः एव शारीरः शरीरे प्राणमये भवः

आत्मा । यः एषः मनोमयः । तस्मात् मूलवाक्योक्तात् एतस्मात्
मनोमयात् अन्यः व्यतिरिक्तः अंतरः अभ्यंतरः आत्मा पिंडवदेव
आत्मत्वेन परिकल्पितः विज्ञानमयः वेदार्थविषयकानिश्चयात्मकबुद्ध्या
निर्वर्तितः वै । तेन विज्ञानमयेन एषः मनोमयः आत्मा पूर्णः । सः वा
एषः विज्ञानमयआत्मा शिरःपक्षादिभिः पुरुषविधः पुरुषाकारः एव । तस्य
मनोमयस्य पुरुषविधतां पुरुषाकारतां अन्वयं विज्ञानमयः मूषानिषिक्त-
प्रतिमावन् पुरुषविधः पुरुषाकारः । तस्य सर्वकर्तव्यानां प्राथम्यात्
श्रद्धा एव शिरः शिरएव शिरः । ऋतं यथाशास्त्रं यथाकर्तव्यं बुद्धौ
सुपरिनिश्चितः अर्थः दक्षिणः पक्षः । सत्यं वाक्कायाभ्यां संपद्यमानो
अर्थः उत्तरः पक्षः । योगः समाधानं आत्मा आत्मैव आत्मा । महः^१
प्रथमजं महत्त्वं पुच्छं प्रतिष्ठाकारणत्वात् प्रतिष्ठा । तत् तस्मिन्नेव
ब्राह्मणवाक्योक्तार्थे अपि एषः विज्ञानमयात्मप्रकाशकः श्लोकः मंत्रः
भवति ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अर्थ--जे ब्रह्म न सांगतां आल्यामुळे त्यापासून वाणी मनासहवर्तमान
परतते, त्या ब्रह्माच्या उपासनेने होणारा आनंद जो जाणतो तो गर्भ-
वासादिक दुःखाला कधीही भीत नाही. ह्याप्रमाणे वेदमंत्र आहे. पूर्वी
सांगितलेल्या प्राणमयकोशरूप शरीरांतील आत्मा मनोमयकोश आहे.
ह्या मनोमय कोशाहून निराळा असा त्याच्या आंत त्याचा आत्मा
(वेदाच्या अर्थाविषयी निश्चय करणाऱ्या बुद्धीने बनलेला) विज्ञान-
मयकोश आहे. ह्या विज्ञानमयकोशाने मनोमयकोश पूर्ण भरलेला
आहे. ह्या विज्ञानमयकोशास डोकें, हात, पाय, इत्यादि असल्याने
त्याची आकृति मनुष्याप्रमाणे आहे. मुर्तीत ओतलेल्या मूर्तीप्रमाणे
मनोमयकोशाच्या आकृतीसारखा विज्ञानमयकोशाचा आकार आहे.
त्याचे डोकें श्रद्धा आहे असे मानले आहे. कारण, सर्व कर्मांला अगोदर
श्रद्धा लागते. ऋत (क्षणजे शास्त्राप्रमाणे व कर्मांला अनुसरून
बुद्धीचे ठायीं निश्चित केलेला अर्थ) हा त्याची उजवी बाजू आहे,
सत्य (क्षणजे शरीर व वाणी ह्यांच्या योगाने जो अर्थ संपादन करा-
वयाचा तो) हे त्याची डावी बाजू आहे, योग (क्षणजे समाधि)
हा त्याचे मध्यांग आहे, असे मानले आहे. प्रथम उत्पन्न झालेले

महत्त्व है याचें शेषूट आहे असें मानलें आहे; त्याच्या आधारावर विज्ञानमयकोश आहे. ह्याविषयी (लक्षणजे ब्रम्हणवाक्यांत सांगितलेल्या विज्ञानमयकोशासंबंधी) पुढील मंत्र आहे. हा चवथा अनुवाक ॥ ४ ॥

द्वैतटीका—यतः ब्रम्हणः सकाशात् वाचः ऋगादिवाण्यः मनसा सह मनइंद्रियेणसह अप्राप्य साकल्येनाज्ञात्वा निवर्तते परावृत्ता भवति । ब्रम्हणः आनंदं आनंदरूपब्रह्म विद्वान् ज्ञानी कदाचन कदापि न विभेति भयहीनो भवति मुक्तो भवतीत्यर्थः । मनोमयस्थितिप्रकारमाह ॥तस्येति॥ पूर्वस्य अन्नरसमयाख्यस्यानिरुद्धस्य यः प्रद्युम्नः शारीरआत्मा अभवत् तस्य प्राणमयश्छस्य प्रद्युम्नस्य एषः एव मनोमयः संकर्षणः शारीरआत्मा देहरूपआत्मा देहीवत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ इतिमनोमयप्रकरणं ॥ स्वपरगताशेषविशेषविषयकत्वरूपविज्ञानत्वमपि लक्षणवाक्यस्थज्ञानपदस्यार्थइति भावेन तद्विवृणोति ॥ तस्माद्वा इति ॥ तस्मात् मंत्रवर्णे लक्षितात् एतस्मात् मनोमयप्रकरणे व्याख्यातात् मनोमयात् मनोमयकोशश्छात्संकर्षणात् अन्यः अंतरः तदंतश्छः आत्मा व्याप्तः विज्ञानमयः विशेषज्ञानप्राचुर्येण निमित्तेन विज्ञानमयशब्दाभिधेयो विज्ञानमयकोशश्छो वासुदेवस्तिष्ठति तेन विज्ञानमयाख्येन वासुदेवाख्येन एषः मनोमयो निच्छिद्रतया पूर्णः । सः विज्ञानमयकोशश्छः विज्ञानमयनामा वासुदेवः पुरुषविधः एव पुरुषाकारएव वै इति निश्चितं । तस्य विज्ञानमयस्योक्तरूपवासुदेवस्य पुरुषविधतां पुरुषाकारतां अनु अनुसृत्य अयं मनोमयः पुरुषविधः पुरुषाकारः । तस्यावयवस्थानमाह ॥ तस्य श्रद्धैवेति ॥ तस्य विज्ञानमयस्य वासुदेवस्य शिरः श्रद्धा एव श्रुतिधर्तृत्वयोगेन श्रद्धानामकं श्रद्धास्थमेव । ऋतं ज्ञानदातृत्वयोगेन च तन्नामको ऋतस्थः दक्षिणः पक्षः दक्षिणबाहुः । सत्यं सतां नियामकत्वहेतुना सत्यनामकः सत्यश्छः उत्तरः पक्षः सव्यबाहुः । योगः सर्वलोकयुक्तत्वहेतुना योगनामको योगश्छो आत्मा मध्यदेहः । महं पूज्यत्वतः महनीयत्वतो महर्नामको पुच्छं पुच्छमिवांतिमौ प्रतिष्ठा पादौ । श्रद्धाऋतसत्यादि विज्ञानमयाख्यवासुदेवाधीनमिति भावः ॥ तत् अपि एषः श्लोकः भवति इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अर्थ-ज्या ब्रह्मापासून ऋग्वेद इत्यादि मनासहवर्तमान ब्रह्मास पूर्णपणे न जाणून मार्ग परततात, त्या आनंदस्वरूप ब्रम्हाला जाणणारा ज्ञानी केव्हांही भीत नाही. लग्ने, तो निर्भय होऊन मुक्त होतो. पूर्वी अने सांगितले की, अनिरुद्ध हा शरीराचे जागी मानिला तर प्रद्युम्न हा त्याच्या आत्म्याचे जागी होतो. तसेच, प्राणमयकोशाचे ठिकाणी राहणारा प्रद्युम्न हा शरीराचे जागी मानिला तर त्याचा मनोमयकोशांत राहणारा संकर्षण आत्म्याचे जागी होतो. हे मनोमय प्रकरण. [ज्या वाक्याने ब्रह्माचे लक्षण सांगितले त्यांत ज्ञान ह्या शब्दाचा अर्थ, आपल्यामध्ये व दुसऱ्यामध्ये असलेल्या संपूर्ण विशेषाचे ज्ञान लग्ने विज्ञान असाही आहे, अशा अभिप्रायाने त्याचे वर्णन करितो.] सत्य इत्यादिक पदांनी लक्षण सांगितलेल्या व मनोमय प्रकरणांत वर्णिलेल्या व मनोमय कोशांत असलेल्या मनोमय नांवाच्या संकर्षणाहून दुसरा त्याचे आंत असलेला सर्वव्यापक व संपूर्ण वस्तुविषयी विशेष ज्ञानाने परिपूर्ण असल्या कारणाने विज्ञानमयनांवाचा विज्ञानमयकोशांत असणारा वासुदेव आहे. त्या विज्ञानमयनामक वासुदेवाने हा मनोमयकोशांत असलेला संकर्षण पूर्ण भरलेला आहे. तो विज्ञानमयकोशांत राहणारा विज्ञानमयनांवाचा वासुदेव पुरुषाकृतिच आहे. त्या वासुदेवाच्या पुरुषाकृतीप्रमाणे हा संकर्षणनामक परमात्म्याचे रूप पुरुषाकार आहे. त्या विज्ञानमयनांवाच्या वासुदेवाचे मस्तक, श्रद्धेमध्ये असणारे श्रद्धा नांवाचे आहे. कारण, श्रद्धेप्रमाणे ते श्रुतीचे धारण करिते. ऋत लग्ने गोड वाणी, ह्यांत असणारे ऋत ह्या नांवाचे भगवंताचे रूप त्याचा उजवा हात आहे. कारण, ते ऋताप्रमाणे ज्ञान देते. सत्य लग्ने सारखे पाहणे ह्यांत असणारे सत्यनांवाचे रूप त्याचा डावा हात आहे. कारण, ते रूप सत्याप्रमाणे साधूंचे नियमन करिते. योगांत असणारे योगनामक भगवंताचे रूप त्याचे शरीराचा मधला भाग आहे. कारण, ते रूप योगाप्रमाणे सर्व लोकांनी युक्त आहे. पूज्य असल्यामुळे मह ह्या नांवाची भगवंताची दोन रूपे शेषटाप्रमाणे शेवटी असणारे असे दोन पाय आहेत. तात्पर्य, श्रद्धा, ऋत, सत्य इत्यादि हे विज्ञानमयनामक वासुदेवाच्या स्वाधीन आहेत. पूर्वी सांगितलेल्या विषयी पुढील श्लोक आहे. हा चवथा अनुवाक ॥ ४ ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपिच । विज्ञानं देवाः
 सर्वे । ब्रम्ह ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रम्ह चेद्देदं । तस्माच्चेन्न प्र-
 माद्याति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान् कामान् समश्नुत इति ।
 तस्थेष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञा-
 नमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः । तेनैष पूर्णः स वा एष
 पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य
 प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द
 आत्मा । ब्रम्ह पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अद्वैतटीका—विज्ञानं यज्ञं श्रद्धादिपूर्वकं तनुते । अपिच कर्माणि
 तनुते । सर्वे देवाः इंद्रादयः विज्ञानं प्रथमजत्वात् सर्ववृत्तीनां तत्पूर्वकत्वाद्वा
 ज्येष्ठं ब्रम्ह इति उपासते ध्यायन्ति । तच्च विज्ञानं ब्रम्ह चेत् यदि वेद
 विजानाति । तस्मात् ब्रह्मणः न प्रमाद्याति चेत् शरीरे पाप्मनः शरीरा-
 भिमाननिमित्ताः सर्वे पाप्मानः हित्वा सर्वान् विज्ञानमयस्थान् कामान्
 विज्ञानमयात्मनैव समश्नुते सम्यक् भुङ्क्ते इति तस्य पूर्वस्य मनोमयस्य
 एषः एव शरीरः शरीरे मनोमये भवः आत्मा यः एषः विज्ञा-
 नमयः । तस्मात् मूलवाक्योक्तान् एतस्मात् विज्ञानमयात् अन्यः
 व्यतिरिक्तः अन्तरः अन्तरः आत्मा आत्मत्वेन परिकल्पितः आनं-
 दमयः कार्यात्मा वै । तेन आनन्दमयेन एषः विज्ञानमयः आत्मा पूर्णः ।
 सः वा एषः आनन्दमयः आत्मा शिरःपक्षादिभिः पुरुषविधः पुरुषा-
 कारः एव । तस्य विज्ञानमयस्य पुरुषविधतां पुरुषाकारतां अन्वयं
 आनन्दमयः मूषानिषिक्तप्रतिमावत् पुरुषविधः पुरुषाकारः । तस्य
 आनन्दमयस्य इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिरः शिरएव । मोदः प्रियला-
 भनिमित्तो हर्षः दक्षिणः पक्षः । प्रमोदः प्रकृष्टो हर्षः उत्तरः पक्षः ।
 आनन्दः सुखसामान्यं आत्मा आत्मैव । ब्रम्ह परमेव पुच्छं प्रतिष्ठा
 प्रतिष्ठाकारणं । तत् तस्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तार्थे अपि एषः आनं-
 दमयात्मप्रकाशकः श्लोकः मंत्रः भवति ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अर्थ-विज्ञान हे श्रद्धा इत्यादिकांनी युक्त असा यज्ञ करिते, व कर्म-ही करिते. इंद्रादिक सर्व देव, विज्ञान हे श्रेष्ठ ब्रह्म आहे अशी उपासना करितात. कारण, ते सर्वांच्या अगोदर उत्पन्न झालेले आहे (अथवा सर्व वृत्तींच्या अगोदर ते असते). जो कोणी मनुष्य हे विज्ञान ब्रह्म आहे असे जाणतो, त्या ब्रह्माविषयी वेसावध राहात नाही, तो शरीरसंबंधी सर्व पापे टाकून विज्ञानमयासहवर्तमान सर्व इष्ट उपभोग घेतो. ह्याप्रमाणे वेदमंत्र आहे. पूर्वी सांगितलेल्या मनोमयकोशरूप शरीरांतील आत्मा विज्ञानमयकोश आहे. ह्या विज्ञानमयकोशाहून निराळा असा त्याच्या आंत त्याचा आत्मा (ब्रह्माचे कार्यरूप) आनंदमयकोश आहे. ह्या आनंदमयकोशाने विज्ञानमयकोश पूर्ण भरलेला आहे. ह्या आनंदमयकोशास डोकें, हातपाय, इत्यादि असल्याने त्याची आकृति मनुष्याप्रमाणे आहे. मुर्तीत ओतलेल्या मूर्तीप्रमाणे विज्ञानमयकोशाच्या आकृती सारखा आनंदमयकोशाचा आकार आहे. त्याचे डोकें (इष्ट अशा पुत्रादिकांच्या दर्शनापासून उत्पन्न झालेले) प्रेम आहे असे मानले आहे. (इष्ट वस्तु मिळाल्याने होणारा) हर्ष त्याची उजवी बाजू आहे; उत्कृष्ट हर्ष हा त्याची डावी बाजू आहे; सुख हे त्याचे मध्यांग आहे; परब्रह्म हे त्याचे शेपूट आहे असे मानले आहे; ह्याच्या आधारावर आनंदमयकोश राहतो. ह्याविषयी (क्षणजे ब्राम्हणवाक्यांत सांगितलेल्या आनंदमयकोशासंबंधी) पुढील मंत्र आहे. हा पांचवा अनुवाक ॥ ९ ॥

द्वैतटीका-तदेव श्लोकेन व्यनक्ति ॥ विज्ञानमिति ॥ विज्ञानं विज्ञानमयकोशश्छस्तन्नामा वासुदेवः यजमानऋत्विगादिषु सर्वत्र स्थित्वा यज्ञं यज्ञान् तनुते कारयति च कर्माणि अपि यज्ञांगभूतकर्माण्यापि तनुते कारयति । सर्वे देवाः विज्ञानं विज्ञानमयकोशश्छं वासुदेवं ज्येष्ठं श्रेष्ठं ब्रह्म गुणपूर्णमिति उपासते सेवयंति । विज्ञानं विज्ञानमयकोशश्छं वासुदेवं ब्रह्म गुणपूर्णं इति वेद चेत् साक्षात्करोति चेत् च तस्मात् वासुदेवात् न प्रमाद्यति चेत् न विस्मरति चेत् शरीरे देहे विद्यमानान् पाप्मनः पापानि हित्वा विहाय सर्वान् संपूर्णान् कामान् सुखभोगान् समश्नुते सम्यक् प्राप्नोति इति इति श्लोको भवति ॥ विज्ञानमयस्थितिप्रकारमाह ॥ तस्पोति ॥ पूर्वस्य प्राणमयाख्यस्य प्रबुध्नस्य

यः मनोमयस्यः संकर्षणः शारीरआत्मतया वर्तते तस्य मनोमयस्यस्य संक-
 र्षणस्य एषः विज्ञानमयो वासुदेवः शारीरआत्मा देहरूपआत्मा देहिवात्ति-
 ष्टीत्यर्थः ॥ इति विज्ञानमयप्रकरणं ॥ देशकालगुणापरिच्छिन्नतरूपमनं-
 तत्वं लक्षणवाक्यस्यानंतपदार्थइत्युक्तं प्रमागात्प्रतिवेदितव्यमस्ति तच्च पूर्णा-
 नंदत्वहेतुनेति भावेनाह ॥ तस्माद्वा इति ॥ तस्मात् अनंतत्वेन लक्षणान्
 एतस्मात् विज्ञानमयप्रकरणे व्याख्यातात् विज्ञानमयात् विज्ञानमयको-
 शस्थात् वासुदेवान् अन्यः अंतरः तदंतस्यः आत्मा व्याप्तः आनंदमयः
 आनंदप्राचुर्यहेतुना आनंदमयनामक आनंदमयकोशस्थो नारायणस्ति-
 ष्ठाति । तेन आनंदमयाख्येन नारायणेन एषः विज्ञानमयो निच्छिद्रतया पूर्णः
 सः आनंदमयकोशस्य आनंदमयनामा नारायणः पुरुषविधः एव पुरु-
 षाकारएव वै इति निश्चितं । तस्य आनंदमयस्योक्तरूपनारायणस्य
 पुरुषविधतां पुरुषाकारतां अनु अनुसृत्य अयं विज्ञानमयः पुरुषविधः
 पुरुषाकारः । तस्यावयवस्थानमाह ॥ तस्यप्रियमेवेति ॥ तस्य आनंदमया
 नाम्नो नारायणस्य शिरः प्रियं एव उपकारजे प्रियमुखे स्थितं परैः
 प्राप्यत्वहेतुना प्रियनामकमेव । मोदः अप्रकृष्टविषयजे स्थितो मोदनाच्च
 मोदनामकः दक्षिणः पक्षः दक्षिणबाहुः । प्रमोदः प्रकृष्टविषयजे
 स्थितः प्रमोदनाच्च प्रमोदनामकः उत्तरः पक्षः सव्यबाहुः । आनंदः
 आत्मा आततत्वहेतुना आत्मनामा मध्यदेहः स्वरूपानंदे तिष्ठतीत्यर्थः ।
 ब्रम्ह सृष्ट्या जगद्धृंहणहेतुना ब्रम्हनामकः पुच्छं पुच्छमिव स्थितौ प्रतिष्ठा
 पादौ ब्रह्माख्यप्रधानवायौ तिष्ठत इत्यर्थः ॥ आनंदमयकोशप्रियमोदादि-
 सुखविशेषा वायुश्चेत्येते सर्वे आनंदमयस्यनारायणावनिा इति भावः ॥
 ननु लक्षणवाक्योक्तसत्यत्वादीनामनेकरूपस्थतया एकरूपैवाभावात्कथं तेषां
 लक्षणत्वमिति चेद् रूपाणामभेदात् सर्वरूपाणां प्रत्येकं सत्यत्वादिलक्षण-
 क्त्वोपि भेदप्रतिनिविधिष्वलेनादनघ्राणनादितत्तद्गुदातृत्वस्य व्यवस्थया
 प्रकाशनान्नामभेदः पंचरूपत्वसंख्यादिकं च युक्तमिति ज्ञेयं ॥ स वा एष
 पुरुष इत्युपक्रम्य रूपपंचकनिरूपणेन सत्यत्वादिलक्षणानि विवृत्य इदानीं
 पंचरूपमपि ब्रह्म न जीवाद्भिन्नमिति जानतां भिन्नमिति जानतां बोधयेपां
 फलभेदोक्त्या जीवान्यब्रम्हत्वं पंचानां श्लोकेन स्थापयति ॥ तदप्येषश्लो-
 कइति ॥ तत् अपि पंचरूपं ब्रह्मजीवादन्यदित्यर्थेपि एषः श्लोकः
 भवति ॥ इति पंचमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अर्थ—(हेच श्लोकानें स्पष्ट करून दाखवितो) विज्ञानमयकोशांत असणारा विज्ञानमयनांवाचा वासुदेव हा यजमान ऋत्विज (म्ह० यज्ञाचें काम चालविणारे) इत्यादि सर्व ठिकाणीं राहून यज्ञ करवितो, आणि यज्ञाची अंगभूत कर्मेही करवितो. विज्ञानमयकोशांत राहणारा वासुदेव हा श्रेष्ठ ब्रह्म आहे अशी सर्व देव उपासना करितात. जर विज्ञानमयकोशांत राहणारा वासुदेव हा ब्रह्म लक्षणें गुणपूर्ण आहे असें जाणिले, आणि त्या वासुदेवाला विसरले नाही, तर शरीरांत असलेलीं पापें टाकून सर्व सुखें उत्तम प्रकारें भोगतो. अशा प्रकारें श्लोक आहे. प्रागमयनांवाच्या प्रद्युम्नरूप शरीराचा जो मनोमयांत राहणारा संकर्षण आत्मा आहे, त्या मनोमयकोशांत राहणाऱ्या संकर्षणरूप शरीराचा आत्मा विज्ञानमयनामक वासुदेव हा आहे. ह्याप्रमाणें विज्ञानमय प्रकरण आहे. [ज्या वाक्यानें ब्रह्माचें लक्षण सांगितलें त्या वाक्यांत अनंत असा जो शब्द आहे त्याचा अर्थ देश काल व गुण ह्यांनीं अपरिमित असा आहे म्हणून पूर्वी सांगितलें. अनंतपणा हें ब्रह्माचें लक्षण आहे हें पूर्णानंदपणा हा हेतु घेऊन अनुमानप्रमाणावरून जाणण्यास योग्य आहे, असा अभिप्राय मनांत आणून सांगतो.] अनंत ह्या शब्दानें लक्षण सांगितलेल्या व विज्ञानमयप्रकरणांत व्याख्यान केलेल्या विज्ञानमयकोशांत असणाऱ्या वासुदेवाहून दुसरा त्याच्या आंत राहणारा सर्वव्यापक असा पूर्णानंद असल्या कारणानें आनंदमयनांवाचा आनंदमयकोशांत राहणारा नारायण हा आहे. त्या आनंदमयनांवाच्या नारायणानें हा विज्ञानमय वासुदेव पूर्ण भरलेला आहे. तो आनंदमयकोशांत असणारा आनंदमयनांवाचा नारायण निश्चयेंकरून पुरुषाकारच आहे. त्या नारायणाच्या पुरुषाकृतीप्रमाणें ह्या वासुदेवनामक परमात्म्याचें रूप पुरुषाकार आहे. त्या आनंदमयनांवाच्या नारायणाचें मस्तक, उपकारापासून उत्पन्न झालेल्या सुखांत असणारें असें दुसऱ्यांनीं प्राप्त करून घेण्यास योग्य असल्यामुळे प्रियनामक भगवंताचें रूप हें आहे; त्याचा उजवा हात कनिष्ठ विषयापासून उत्पन्न झालेल्या सुखांत राहणारे व आनंदित करितें म्हणून मोद नावाचें भगवंताचें रूप हें आहे; त्याचा डावा हात श्रेष्ठ विषयापासून उत्पन्न झालेल्या सुखांत राहणारें

ब फार आनंदित करितें ह्मणून प्रमोदनावांचें भगवंताचें रूप हें आहे; सर्वव्यापक असल्या कारणानें आत्मानांवाचा त्याच्या शरीराचा मध्य-भाग आनंदनामक रूप आहे, म्हणजे तो स्वरूपानंदांत राहतो. सृष्टि उत्पन्न करून जगताला बाढवितो ह्या कारणास्तव ब्रम्हनांवाचें रूप शेषटाप्रमाणें शेवटीं असणारें व उभें राहण्यास कारणीभूत असणारे असे त्याचे दोन पाय हे आहेत. तात्पर्य, तें रूप ब्रह्मनामक मुख्य प्राणाचे ठिकाणीं राहतें. आतां ह्या सर्वांचें तात्पर्य असें कीं, आनंदमयकोश; प्रिय, मोद, इत्यादि विशेष प्रकारचीं सुखें; मुख्यप्राण; हे सर्व आनंदमयकोशांत राहणाऱ्या नारायणाचे आधीन आहेत. आता जर अशी शंका येईल कीं, “सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म” ह्या ब्रम्हाचें लक्षण सांगणाऱ्या वाक्यांतलि सत्यत्व, ज्ञानत्व, इत्यादि धर्मांपैकीं एक एक धर्म भगवंताच्या अनेक रूपांमध्ये असल्यामुळे ते सर्व धर्म एकाच्या ठिकाणीं नाहींत; ह्यास्तव ते सर्व धर्म मिळून ब्रम्हाचें लक्षण कसे होईल ? ह्या शंकेचें समाधान असें आहे कीं, भगवंताच्या अनेक रूपांमध्ये परस्पर भेद नाहीं. भगवंताच्या प्रत्येक रूपांमध्ये सत्यत्व, ज्ञानत्व, इत्यादिक सर्व धर्म आहेत; तथापि, त्या रूपांमध्ये भेदाच्या बदला कांहीं विशेष आहे, त्याच्या योगानें खाणें, वास घेणें, इत्यादि गुण जीवांना नियमितपणानें देण्याचा धर्म त्या रूपांमध्ये दृष्टोत्पत्तीस येत असल्यामुळे त्या रूपांची संख्या पांच असून त्यांचीं निरनिराळीं नांवें असणें हें योग्य आहे असें जाणावें. [(उपनिषदाच्या मूळांत) “ सवा एष पुंशुष ” येथून प्रारंभ करून पांच रूपांचें वर्णन केलें, त्या योगानें सत्यत्व इत्यादि लक्षणांचें विवरण करून आतां पांच रूपें असलेलाही भगवान जीवाहून निराळा नाहीं असें जाणणारे व ते दोन्ही निराळे आहेत असें जाणणारे ह्या उभयतांना निरनिराळीं फळे सांगून जीवाहून निराळे असणें हा भगवंताचा धर्म पांची रूपांमध्ये आहे असें पुढील श्लोकानें दाखवितो.] पंचरूप ब्रह्म जीवाहून निराळे आहे अशा अर्थविषयीही पुढील श्लोक आहे. हा पांचवा अनुवाक ॥ ९ ॥

असंज्ञेव स भवति । असद्ब्रम्हेति । वेद चेत् । अस्ति ब्रम्हेति चेद्देद । सन्तमेनं ततो विदुरिति । तस्यैष एव शरीरं आत्मा । यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्च न

गच्छतीति । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चित्समश्नुता ३३ ।
 सोऽकामयत् । बहुस्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत् । स तप-
 स्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत् । यदिदं किञ्च । तत् सृष्ट्वा । तदेवा-
 नुप्राविशत् । तदनुप्राविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तञ्चानिरुक्त-
 ञ्च । निलयनञ्चानिलयनञ्च । विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च । सत्यञ्चानृ-
 तञ्च सत्यमभूत् । यदिदं किञ्च । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष
 श्लोको भवति ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अद्वैतटीका-ब्रम्ह असत् अविद्यमानं इति वेद चेत् सः नास्तिकः
 असन् एव असाधुरेव भवति । ब्रम्ह अस्ति विद्यमानं इति वेद चेत्
 ततः यथावद्ब्रह्मज्ञानतः साधवः एनं संतं साधुमार्गस्थं विदुः इति । तस्य
 पूर्वस्य विज्ञानमयस्य एषः एव शारीरः शरीरे विज्ञानमये भवः आत्मा
 यः एषः आनन्दमयः । अथ अनंतरं अतः आचार्योक्तं अनु अनुसृत्य
 एते प्रश्नाः उत अपि कश्चन अविद्वान् अमुं लोकं परमात्मानं
 इतः प्रेत्य गच्छति प्राप्नोति । आहो विद्वान् ब्रह्मविन् कश्चित् उ
 अपि अमुं लोकं परमात्मानं प्रेत्य समश्नुते ॥ यस्मादाकाशः संभूतः
 सः अहं बहु प्रभूतं स्यां भवेयं आत्मस्थानभिव्यक्तनामरूपाभिव्यक्त्या
 प्रजायेय उत्पद्येय इति अकामयत् कामितवान् । सः तपः सृज्यमानज-
 गद्रचनादिविषयामालोचनां अतप्यत् अकरोत् । सः तपः आलोचनां
 तप्त्वा कृत्वा यत् इदं किञ्च अविशिष्टं तत् इदं सर्वं जगत् असृजत् ।
 तत् इदं जगत् सृष्ट्वा तत् एव सृष्टं जगत् अनु प्राविशत् । तत्
 जगत् अनु प्राविश्य च सत् मूर्तं च त्यत् अमूर्तं अभवत् । च
 निरुक्तं निरुक्तं देशकालविशिष्टतया इदं तदित्युक्तं च अनिरुक्तं
 तद्विपरीतं च निलयनं आश्रयः च अनिलयनं तद्विपरीतं च विज्ञानं

१ बहुवचनंतु सामर्थ्यप्राप्तप्रश्नांतरापेक्षया घटते । असद्ब्रम्होति वेद चेत् अस्ति
 ब्रह्मेति चेद्वेदेति श्रवणात्तदस्ति नास्तीति संशयः । ततोऽर्थप्राप्तः किमस्ति नास्ती-
 ति प्रथमोऽनुप्रश्नः । ब्रम्हणोऽपक्षपातित्वादविद्वान् गच्छति न गच्छतीति द्वितीयः
 किं विद्वान् समश्नुते न समश्नुते इति तृतीयोऽनुप्रश्नः । एतेषां प्रतिवचनार्थमुत्तर-
 ग्रन्थः सो कामयतेत्यादिनाऽऽरम्भ्यते ॥

चेतनं च अविज्ञानं अचेतनं च सत्यं व्यवहारविषयं च अनृतं तद्वि-
परीतं यत् इदं किंच सर्वं अविशिष्टं विकारजातं एकमेव सत्यं सच्छ-
ब्दवाच्यं ब्रम्ह अभवत् । तत् ब्रम्ह सत्यं इति आचक्षते । तत्
तास्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तार्थे अपि एषः सर्वातरात्मास्त्वप्रकाशकः
श्लोकः मंत्रः भवति । इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अर्थ-ब्रह्म नाही, असें जो समजतो तो नास्तिक व असाधु होतो.
ब्रह्म आहे असें जो जाणतो तो यथार्थ प्रकारे ब्रह्म जाणत असल्यामुळे
त्यास साधु चांगल्या मार्गातला आहे असें समजतात. ह्याप्रमाणे वेद-
मंत्र आहे. पूर्वी सांगितलेल्या विज्ञानमयकोशरूप शरीरांतील आत्मा
आनंदमयकोश आहे. आतां गुरूनें जें सांगितलें त्याजरून हें पुढील
प्रश्न उत्पन्न होतात. कोणी अज्ञानी मनुष्य येथून मरून गेल्यावर
परब्रम्हाकडे जातो किंवा नाही ? आणखी कोणी ब्रम्हज्ञानी येथून मरून
गेल्यावर परब्रम्हाकडे जातो किंवा नाही ? ज्यापासून आकाश उत्पन्न
झाले त्याला, मी पुष्कळ व्हावे, माझे ठिकाणी अव्यक्त असलेलीं नामें व
रूपे व्यक्त व्हावीत, अशी इच्छा झाली. जगाची रचना कशी करावी
ह्याविषयी त्यानें विचार केला. विचार केल्यावर हें सर्व जग उत्पन्न केले.
उत्पन्न करून त्या जगांत आपण प्रवेश केला. प्रवेश केल्यावर मूर्तिमंत व
अमूर्तिमंत, वर्णनास योग्य व अयोग्य, आधार देणारे व न देणारे,
चेतन व जड, व्यवहारास योग्य व भासमान, असें जें सर्व
जगत तद्रूप ब्रह्म झाले. त्याला (म्ह० ब्रह्माला) सत्य असें म्हणतात.
ह्याविषयी, ह्याप्रमाणे ब्राह्मणवाक्यांत सांगितलेल्या अर्थाविषयीच, सर्वांच्या
अंतर्गामी परब्रम्ह आहे असें दर्शविणारा पुढील मंत्र आहे. हा साहा-
वा अनुवाक ॥ ६ ॥

द्वैतटीका-ब्रम्ह जीवव्यातिरिक्तं असत् नास्ति इति वेद चेत् सः

१ मूळांत "प्रश्नाः" असें बहुवचन असल्यावरून ह्याशिवाय आणखीही प्रश्न
आहेत असें होतें. पूर्वीच्या प्रश्नांच्या धोरणावरून ब्रम्ह आहे किंवा नाही, हा
प्रथम प्रश्न. ब्रम्ह निष्पक्षपात असल्यामुळे अज्ञानीही ब्रम्हाकडे जातो किंवा नाही,
कारण ज्ञानी व अज्ञानी हे दोघेही ब्रम्हापासून उत्पन्न झालेले आहेत, हा दुसरा
प्रश्न. ब्रम्हज्ञान्यास ब्रम्हाची प्राप्ति होते किंवा नाही, हा तिसरा प्रश्न. ह्या तिन्ही
प्रश्नांची उत्तरे पुढील ग्रंथांत दिली आहेत.

असन् एव दुःखमेव भवति । ब्रम्ह जीवादन्यत् अस्ति इति वेद चेत्
 ततः सज्ञानाद्धेतोः एनं सज्ञानिनं संतं सुखिनं मुक्तियोग्यं विदुः इति
 एषश्लोकइति ॥ आनन्दमयस्थितिप्रकारमाह ॥ तस्येति ॥ पूर्वस्य मनो-
 मयाख्यस्य संकर्षणस्य यः विज्ञानमयस्थः वासुदेवः शारीरात्मतया वर्तते
 तस्य विज्ञानमयस्त्वस्य वासुदेवस्य एषः आनन्दमयो नारायणः शारीरः
 देहसंबन्धी आत्मा देहिवत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ इत्यानन्दमयप्रकरणं ॥ जीवान्यत्व-
 तदनन्यत्वज्ञानिनोर्भुक्तितमोरूपफलोक्ताववसरप्राप्तं प्रष्टव्यमर्थं वरुणो ब्रम्हा-
 णं पृच्छति ॥ अथातोनुप्रश्ना इति ॥ अथ अन्नमयादिपंचरूपनिरूपणा-
 नंतरं अन्नः ब्रम्हविदाप्नोतिपरमिति वाक्येन ब्रम्हविदः परब्रह्मप्राप्तेरुक्तत्वान्
 तच्छ्रुतता वरुणेन चतुर्मुखं प्रतिकृताः अन्न तत्त्वनिर्णयानुकूलाः प्रश्नाः
 कथ्यन्ते । तानेव विशदयति ॥ उतेति ॥ उत कश्चन अविद्वान् ये के-
 चन अज्ञानिनोऽपि प्रेत्य मृत्वा अमुं लोकं परलोकं वैकुण्ठादिस्थं परंब्रम्ह
 गच्छन्ती गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । आहो अथवा विद्वान् ज्ञानिनएव प्रेत्य
 मृत्वा अमुं लोकं वैकुण्ठादिस्थं पं ब्रम्ह गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति अयं एकः
 प्रश्नः विद्वान् इत्यत्रापि किं सर्वेऽपि ज्ञानिनो ब्रम्ह प्राप्नुवन्ति अथ केचनैव
 वेत्यभ्याहतो द्वितीयः प्रश्नः सर्वेऽपि ज्ञानिनो ब्रम्ह समश्नुते सम्यक् प्राप्नु-
 वन्ति अथवा कश्चित् कश्चिदेव ज्ञानी समश्नुता सं सम्यक् अश्नुता अश्नुते
 प्राप्नोतीति तृतीयः प्रश्नः । इत्यत्राज्ञानिनो ब्रम्ह नैवाप्नुवन्ति ज्ञानिनएव
 ब्रम्हाप्नुवन्ति तत्रापि आखिला अपि ज्ञानिनो ब्रम्हाप्नुवन्ति नकेचिदेव त-
 त्रापि सर्वे ज्ञानिनो न सम्यक् ब्रम्ह समाप्नुयुः किंतु सम्यक्प्राप्तिर्विरिचस्यैव
 सर्वदा अन्वेषां तारतम्येन तत्प्राप्तिरित्यभिप्रायेण समासेनोत्तरमाह ॥ उइति ॥
 कश्चित् समश्नुता इति यत् तृतीयप्रश्ने उक्तं तत् उ तथैव । ज्ञानिनां मध्ये
 कश्चित् सम्यक् ब्रम्ह प्राप्नोतीति उ इत्यभ्युपगमरूपेण संक्षेपेणोक्तमर्थं
 रसश्चेवायं लब्धानंदौ भवतीत्यादौ विस्तरेण वक्तुं विष्णोः स्वातंत्र्यादिमहि-
 मज्ञापनीय सृष्टिं सृष्टेषु प्रवेशं चाह ॥ सो कामयतेति ॥ सः प्रलयकालगः
 नारायणः प्रजापतेय प्रजनये जगत्सृजानि अहं बहु बहुरूपः स्यां भवेयं
 इति अकामयत ऐच्छत् । सः प्रलयकालगो नारायणः तपः आलोचनं

१ सद्भाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते सुखवाचकाः । अभाववाचकाः शब्दाः सर्वे
 ते दुःखवाचकाः ॥

२ अंतर्गतपण्येयं

अतप्यत चकार । सः नारायणः तपः आलोचनं तपसा कृत्वा । यत्
इदं किञ्च जगत् अस्ति तत् इदं सर्वं असृजत् ऊर्गनाभिवन् स्वोदरस्थं
जगद्ब्रह्मिर्निष्कासयामास । तत् जगत् सृष्ट्वा उत्पादयित्वा । तत् एव
जगत् अनुप्राविशत् । तत् जगत् अनुप्राविश्य । सत् च अवसायती-
ति सत् सन्नामासन् संनानकजगद्गतो ऽभवदित्यर्थः सन्नामकः त्यत्
च नियामकत्वात् त्यन्नामा । सत्यन्नामकजगद्गतः अभवत्
एवमप्येपि । निरुक्तं च जगतो निरुक्तत्वप्रदत्वात् निरुक्तनामा अनिरुक्तं
च अनंतत्वहेतोरनिरुक्तनामा अनिरुक्ताख्यजगद्गतो ऽभवत् । निलयनं च
सर्वाधारत्वात् अनिलयनं च श्रीब्रह्मप्राणेशो ऽन्यजगतो ऽसाधुताप्रदत्वा-
दनिलयननामा तन्नामकवस्तुगतो ऽभवत् । विज्ञानं च सर्वं जानातीति
विज्ञाननामा सन् विज्ञानाख्यजगद्गतो ऽभवत् अविज्ञानं च जगतो अज्ञ-
पितप्रस्तादविज्ञाननामा सन्निविज्ञानाख्यजगद्गतो ऽभवत् । सत्यं च साधु-
स्वरूपत्वात्सत्यनामा सत्पाख्यजगद्स्तुगतो ऽभवत् अनृतं च जगतो दौर्ब-
ल्यशून्यत्वहेतुना ऽनृतनामा ऽनृताख्यवस्तुगतो ऽभवत् ॥ अत्रत्यच्चानिरुक्तं
विज्ञानं निलयनमिति महाब्रह्मोच्यते सत्यमिति श्रीप्राणे अनिरुक्ता-
निलयनाविज्ञानानृतशब्दैस्तु प्रकृतिमहद्ब्रह्मोन्वज्जगादिनि ज्ञेयं ॥ एवं सर्वत्र
स्थितस्य हरेर्नतत्पुण्यपापसंबन्धी लेपो ऽस्तीत्यह ॥ सत्यमभव-
दिति ॥ सत्यं साधुस्वरूपं निर्दोषस्वरूपं तन्नामकं अभवत् । नन्ववसा-
दनादीनामंगलत्वात्तन्निमित्तकसदादिशब्दवाच्यत्वं कथं युक्तमित्यत आह ॥
यदिदमिति ॥ सन्निरुक्तादिशब्देन यत् इदं किञ्च अवसादनादिकर्तृत्वं
भाषितं तत् सर्वं सत्यं साधु मंगलरूपमेव इति विद्वांसः आचक्षते भा-
षन्ते ॥ बहुस्यामित्यात्मनो बहुरूपात्मना भवनमुक्त्वा प्रद्युम्नरूपेण जगत्सृष्टि-
मुक्त्वा सृष्टस्य सत्ताशक्त्यादिप्रेरणाय रूपांतरेण प्रवेशंचोक्त्वा अथ इशानो
स्वरूपबहुभवनं श्लोकोक्त्या ब्रम्हा व्यनक्ति ॥ तदप्येषइति ॥ तत् अपि
स्वरूपबहुभवनरूपे ऽर्थे ऽपि एषः वक्ष्यमाणः श्लोकः भवति ॥ इति ष-
ष्ठो ऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अर्थ-जर ब्रम्ह जीवाहून निराळें नाही असे जाणिले, तर तो दुःखी-
च होतो. जर ब्रह्म जीवाहून निराळें आहे असे जाणिले, तर तेणें-

१ षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यतो ऽतर्णीतण्यर्थात्किप्

२ तनु विस्तारइत्यतः कर्मणि द्विप्रत्यये या प्रापणे इत्यतो ऽप्रत्ययः कर्मधारयः

करून, म्हणजे चांगले ज्ञान झाल्यामुळे, तो चांगला ज्ञानी, सुखी व मुक्तीस जाण्यास योग्य होतो, असे जाणावे. हा श्लोक संपला. पूर्वी सांगितलेल्या मनोमयनांवाच्या संकर्षणरूप शरीराचा जो विज्ञानमयांत राहणारा वासुदेव आत्मा आहे त्या विज्ञानमयकोशांत राहणाऱ्या वासुदेवरूप शरीराचा आत्मा आनंदमयनामक नारायण हा आहे. येणेप्रमाणे आनंदमयप्रकरण आहे. [जीवाहून ब्रह्म निराळे आहे असे समजणाऱ्यास मुक्ति मिळते, आणि जीवाहून ब्रह्म निराळे नाही असे समजणाऱ्यास तमनामक नरक प्राप्त होतो, असे सांगितले असतां प्रसंगानुसार निघणाऱ्या गोष्टीवरून ब्रह्मदेवाला विचारितो.] भगवंताच्या अन्नमय इत्यादि पांच रूपांचे निरूपण केल्यानंतर आतां ब्रह्म जाणणारास मोक्ष प्राप्त होतो असे सांगितले आहे म्हणून असे ऐकिलेल्या वरुणाने ब्रह्मदेवास केलेले व तत्वविचारास अनुकूल असे प्रश्न सांगतो. पहिला प्रश्न असा कीं, कोणी अज्ञानी लोक मरून ह्या वैकुंठ लोकांत असलेल्या परब्रह्माकडे जातात काय ? अथवा ज्ञानी लोक मरून वैकुंठांत असलेल्या परब्रह्माकडे जातात काय ? दुसरा प्रश्न असा कीं, ज्ञान्यांमध्येही सर्व ज्ञान्यांना ब्रह्म प्राप्त होते किंवा काहींनाच प्राप्त होते ? तिसरा प्रश्न असा कीं, सर्व ज्ञानी लोकांना ब्रह्म उत्तम प्रकारे प्राप्त होते किंवा कोण्या एखाद्या ज्ञान्यालाच ब्रह्म उत्तम प्रकारे प्राप्त होते ? [आतां ह्या प्रश्नांचे उत्तर थोडक्यांत देण्याकरितां, अज्ञान्याला ब्रह्म प्राप्त होत नाही, ज्ञान्यालाच ब्रह्म प्राप्त होते, ज्ञान्यांमध्येही सर्वांना ब्रह्म प्राप्त होते असे नाही; तर, काहींनाच प्राप्त होते; त्यामध्येही सर्व ज्ञान्यांना ब्रह्म उत्तम प्रकारे प्राप्त होत नाही, तर ब्रह्मदेवालाच नेहमीं उत्तम प्राप्ति होते; दुसऱ्यांना आपआपल्या योग्यतेप्रमाणे प्राप्ति होते, असा अभिप्राय मनांत आणून ब्रह्मदेव बोलतो.] एखाद्याला ब्रह्म उत्तम रीतीने प्राप्त होते असे जे तिसऱ्या प्रश्नांत सांगितले ते तसेच. [हे संक्षेपाने दिलेले उत्तर पुढे विस्तार करून सांगण्याकरितां विष्णूचा स्वतंत्रपणा इत्यादि महिम्यावरून जाणण्यास योग्य अशी सृष्टि व सृष्टींत भगवंताने केलेला प्रवेश ही सांगतो.] प्रलयकालीं असणाऱ्या नारायणाने म्यां जग उत्पन्न करावे, मीं अनेक रूपे धारण करावीं, अशी इच्छा केली. (त्यास्तव) प्रलयकालीं

असत्याच्या नारायणाने विचार केला. नारायणाने विचार करून जे हे जगत आहे ते हे सर्व कोष्ट्यासारखे आपले पोटांतून बाहेर काढिले. ते जग उत्पन्न करून त्यांत प्रवेश केला, आणि त्यांत प्रवेश करून भक्षण ह्मणजे संहार करणारा असल्यामुळे सत् नांवाचा होऊन सत् नामक जगांत प्रवेश केलेला असा व जगाचे नियमन केल्यामुळे सत् नांवाचा होऊन सत् नामक जगांत प्रवेश केलेला असा झाला. ह्याप्रमाणे पुढेही जाणावे ; व जगताला (घटपट इत्यादि शब्दांनी) वाच्यत्व दिल्या कारणाने निरुक्तनांवाचा होऊन निरुक्तनामक जगांत राहणारा झाला ; व अनंत असल्यामुळे अनिरुक्तनांवाचा होऊन अनिरुक्तनामक जगांत राहणारा झाला ; व सर्वांचा आधार असल्यामुळे निलयननांवाचा झाला ; व लक्ष्मी, ब्रह्मदेव, मुख्यप्राण, ह्यांशिवाय दुसऱ्यांना असाधुगणा देतो ह्मणून अनिलयननांवाचा होऊन त्या नांवाचे पदार्थांत राहणारा असा झाला ; व सर्व जाणणारा असल्यामुळे विज्ञाननांवाचा होऊन विज्ञाननांवाच्या जगांत राहणारा झाला ; व जगताला अज्ञान देत असल्यामुळे अविज्ञाननांवाचा व अविज्ञाननांवाच्या जगांत राहणारा झाला ; व साधुस्वरूप असल्यामुळे सत्यनांवाचा होऊन सत्यनामक जगतांतलिल वस्तूंमध्ये राहणारा झाला ; व जगताला दुर्बळपणा देत असल्यामुळे अनृतनांवाचा होऊन अनृत वस्तूंत राहणारा झाला. येथे त्यत्, निरुक्त, विज्ञान, व निलयन ह्या शब्दांनी परब्रम्ह सांगितले ; सत्य ह्या शब्दाने लक्ष्मी व मुख्यप्राण सांगितले ; अनिरुक्त, अनिलयन, अविज्ञान, व अनृत ह्या शब्दांनी लक्ष्मी व मुख्यप्राण ह्यांच्याशिवाय बाकीचे जगत् सांगितले असे समजावे. [येणेप्रमाणे सर्वत्र ठिकाणी असलेल्या हरीला त्यांच्या पापपुण्याचा लेप नाही असे सांगतो.] तो भगवान निर्दोषस्वरूप व सत्यनांवाचा झाला. [सत्, निरुक्त, अविज्ञान, अनृत इत्यादि शब्दांनी जे हे काहीं संहारकर्तृत्व, सुवाच्यत्व, अज्ञानदातृत्व व दौर्बल्यप्रदत्व सांगितले ते अमंगल आहे अशी कोणी शंका घईल, ह्मणून शंकेचे समाधान सांगतो.] सर्व मंगलच आहे असे विद्वान लोक ह्मणतात. [पूर्वी अस सांगितले की, भगवंताने पुष्कळ रूपे धारण केली व प्रद्युम्नरूपाने जग उत्पन्न केले व स्थिति आणि

शक्त्यादिकांची प्रेरणा ह्याकारितां दुसरें रूप घेऊन जगतांत प्रवेश केला ; आतां पुष्कळ रूपें धारण करणें हे श्लोक सांगून ब्रम्हदेव स्पष्ट करितो.] परमात्म्याच्या बहुत रूपें धारण करण्याविषयीही पुढील श्लोक आहे. ह्याप्रमाणे साहावा अनुवाक आहे ॥ ६ ॥

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानं स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते इति । यद्वैतत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसश्चेन्नयं लब्ध्वा नन्दी भवति । कोह्येन्नान्यात्कः प्राप्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति ॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अद्वैतटीका—अग्रे सृष्टेः पूर्वं इदं ब्रह्म असत् अव्याकृतनामरूपविशेषं वा एव आसीत् । ततः ब्रह्मणः सत् प्रविभक्तनामरूपविशेषं अजायत उत्पन्नं वै । तत् असच्छब्दवाच्यं स्वयं एव आत्मानं अकुरुत कृतवन् । यस्मादेवं तस्मात् तत् ब्रम्हैव सुकृतं स्वयं कर्तृ इति उच्यते । यत् वा यदेव एतत् सुकृतं सुकृतशब्दवाच्यं सः रसः तृप्तिहेतुरानन्दकरः वै । हि अयं रस एव लब्ध्वा प्राप्य आनंदो सुखी भवति । यत् यदि एषः आकाशे परमे व्योम्नि गुहायां निहितः आनन्दः न स्यात् तर्हि कः हि एव लोके अन्यात् अपानचेष्टां कुर्यात् कः प्राप्यात् प्राणनं कुर्यात् हि एषः एव लोकं धर्मानुरूपं आनन्दयति सुखयति । यदा एव हि एषः साधकः अदृश्ये अविकारे अनात्म्ये अशरीरे अनिरुक्ते अनिर्वाच्ये अनिलयने अनाधारे एतस्मिन् ब्रम्हणि अभयं यथास्वात्तया प्रतिष्ठां स्थितिमात्मभावं विन्दते लभते । अथ तदा सः साधकः अभयं भयाभावं गतः भवति । यदा एव पुनरविद्याऽवस्थायां हि एषः अविद्यावान् एतस्मिन् ब्रह्मणि अरं उत् अल्पमपि अंतरं छिद्रं भेददर्शनं कुरुते । अथ तस्माद्भेददर्शनाद्भेतोः तस्य भयं भवति । अमन्वा-

नस्य विदुषः एकत्वाज्ञानिनः तत् तु एव तदेव ब्रम्ह भयं
भयकारकं भवति । तत् एतस्मिन् अपि ब्राम्हणवाक्योक्तेऽर्थे एषः भय-
प्रकाशकः श्लोकः मंत्रः भवति । इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अर्थ-सृष्टि होण्याच्या पूर्वी ब्रम्ह असत म्हणजे ज्यास नाम व रूप
नाही असे होते, त्यापासून सत् म्हणजे ज्यास नाम व रूप आहे ते
उत्पन्न झाले. असत् ब्रम्हाने सत् ब्रम्ह उत्पन्न केले म्हणून त्यास
सुकृत (म्हणजे आपणास आपणच करणारा) असे म्हणतात. ज्या-
ला सुकृत म्हणतात तेच (ब्रह्म) तृप्तीला कारणभूत असा आनंद दे-
णारे आहे; कारण त्याच्या प्राप्तीने (मनुष्य) सुखी होतो. जर तो
आनंद (म्ह० ब्रम्ह) हृदयाकाशांत नसता, तर वायूसंबंधी व्यापरा
व श्वासोच्छ्वास कोणी केला असता ? कारण तेच (ब्रम्ह) लोकांना
त्यांच्या पुण्याप्रमाणे सुख देते. जे निर्विकार, शरीररहित, अनिर्वाच्य,
निराधार आहे त्या (ब्रम्हा) मध्ये जेव्हां निर्भयपणाने कोणी साधन
करणारा ऐक्यभाव पावतो, तेव्हां तो निर्भय होतो. जेव्हां कोणी सा-
धन करणारा अज्ञानावस्थेत असल्यामुळे आपण व ब्रम्ह ह्यांमध्ये कांहीं
तरी भेद आहे असे मानतो तेव्हां भेद मानल्यामुळे त्याला भय प्राप्त
होते. ब्रम्ह व मी एक आहे असे न समजणारास हेच ब्रम्ह भय-
कारक होते. ह्याविषयी (म्हणजे ब्राम्हणवाक्यांत सांगितलेल्या
अर्थाविषयी) ब्रम्हापासून भय दाखविणारा पुढील मंत्र आहे. हा
सातवा अनुवाक ॥ ७ ॥

द्वैतटीका-तं श्लोकं पठति ॥ असद्वेति ॥ इदं अग्रे अस्य जग-
तोऽग्रे पूर्वं असत् अनासाद्यत्वादपरिच्छिन्नत्वेन केनाप्यप्राप्यत्वादसन्नामा
नारायणएव आसीत् वै प्रसिद्धं । ततः नारायणात् सत् ज्ञानिप्राप्य-
त्वात्सन्नामा वासुदेवः अजायत व्यक्तोऽभवत् वै निश्चितं । तत् वासु-
देवरूपं आत्मानं स्वात्मानं स्वयं स्वेच्छयैव संकर्षणादिरूपेण अकुरुत् ।
तस्मात् तद्धेतोरेव तत् वासुदेवरूपं सुकृते इति उच्यते इति श्लोकः
भवति ॥ जगत्सृष्टितदनुप्रवेशस्वात्मबहुभावानां प्रकरणं ॥ सन्नाममुमुक्षु-
साध्यत्वरूपहेतूक्त्या व्यनक्ति ॥ यद्वैतसुकृतमिति ॥ यत् तत् सुकृतं
सुकृतनामकं वासुदेवरूपं सः रसः वै वरानंदरूपो वै । हि यस्मात् रसं
पूर्णानंदं वासुदेव लब्ध्वा एव प्राप्यैव अयं मुक्तः आनंदो भवति ॥

लोकचेष्टकत्वान्मथानुपपत्तिरूपयुक्त्यापि भगवान् वासुदेवः पूर्णानंदइत्याह
 ॥ कोह्येवान्वादिती ॥ यदा यदि आकाशः आसमंतात्काशनात् दीप्त-
 त्वादाकाशनामा एषः भगवान् वासुदेवः आनंदः पूर्णानंदो न स्यात्
 तर्हि कः हि कः पुमान् अन्यान् चेष्टयेत् प्रवर्तयेत् कः प्राण्यान् यज्ञ-
 दानादिषु प्रकर्षेण प्रेरणां कुर्यात् न कोपात्यर्थः । परेषां सुखरूपत्वा-
 च्चायं सुखोद्विक्तइत्याह ॥ एष ह्येवेति ॥ हि यस्मान् एषः एव भगवान्
 अखिलं ब्रह्माद्यमुक्तजातं आनंदयति^१ आनंदयति अतोयं भगवान् वासु-
 देव आनंदपूर्णइत्यर्थः ॥ ब्रह्मणः पूर्णानंदोक्तिप्रकरणं ॥ भगवत्प्राप्तौ
 किं साधनमिति शंकायां प्रतिष्ठितं ज्ञानमेवेत्याह ॥ यदा ह्येवैषइति ॥ हि
 यस्मान् रसं लब्ध्वैवाऽऽनंदी भवति तल्लब्धश्च तन्महिमज्ञानादेव भवति
 तस्मात् यदा एव एषः अधिकारी आदृश्ये साकल्येन ज्ञानागोचरे अ-
 नात्म्ये आत्मनइदं आत्म्यं जीवसंबन्धल्पज्ञानाल्पसुखादिगुणजातं तद्रहिते
 अनिरुक्ते साकल्येन वेदाप्रतिपाद्ये अनिलयने अनन्याश्रये एतस्मिन्
 हरौ अभयं भयरहितं यथा भवति तथा प्रतिष्ठां ज्ञानरूपां विंदते लभते
 अथ अनंतरं सः उपासकः अभयं भयरहितं भगवंतं गतः प्राप्तः भवति
 न केवलं भगवद्विषयकसम्यक्ज्ञानाभावे परप्राप्त्यभावो विपर्ययज्ञानेनाऽ-
 नर्थप्राप्तिश्चेत्याह ॥ यदा ह्येवैषइति ॥ यदा यदि एव एषः ज्ञान्यज्ञोवा
 उदरं^२ उत् उत्कृष्टः अः अकारवाच्यः विष्णुः येभ्यः ते उदाः जीवाः
 तेषु जीवेषु रः परस्परं स्थितोऽसौ उदरः तं अंतरं एतस्मिन् विष्णौ
 कुरुते^३ मन्यते भगवद्रूपाणामन्योन्यं मूलरूपस्य च भेदं जानीते इत्यर्थः
 अथ तर्हि तस्य भयं भयकरं भवति । हि इतिप्रासङ्गं प्रकृतस्यैव परब्र-
 ह्मणो विद्वद्बिदुषोर्भयप्रदत्वरूपं महिमांतरमाह ॥ तत्त्वेवेति ॥ तत् एव
 तु ब्रह्म विदुषः ज्ञानिनः अमन्वानस्य अज्ञानिनश्चेति सर्वस्य भयं भय-
 करं भवति एतावान्विशेषः विदुषो यावन्मुक्तिः किंचिद् भयकृत्पश्चादभय-
 कृदज्ञस्य संसारभयकृद्विपरीतस्य तु महाभयकृदिति ॥ विदुषो भयकृदित्यर्थे
 संमत्तितया श्लोकमुदाहरति ॥ तदपीति ॥ तत् अपि तत्रापि ब्रह्म विदुषां
 भयप्रदमित्यर्थेऽपि एषः वक्ष्यमाणः श्लोकः भवति ॥ इति सप्तमोऽनु-
 वाकः ॥ ७ ॥

१ दीर्घस्तु आधिक्यार्थः २ ऋ गताविति धातोः

३ मयूरव्यंसकादयश्चेति समासः ४ धातुनामनेकार्थत्वं

अर्थ-[तो श्लोक सांगतो.] ह्या जगताच्या पूर्वी असत् लक्षणजे प्राप्त होण्यास अशक्य असल्या कारणाने असत्नामक नारायण होता हे सिद्ध आहे. त्या नारायणापासून सत् लक्षणजे ज्ञानी लोकांना प्राप्त होण्यास योग्य असल्यामुळे सत्नामक वासुदेव प्रगट झाला हे निश्चित आहे. त्या वासुदेवरूपाने आपणास आपल्याच इच्छेने संकर्षणादिक रूपे दिलीं. ह्या कारणास्तव त्या वासुदेवरूपाला सुकृत लक्षणजे चांगले करणारे असे लक्षणतात. हा श्लोक आहे. येणे- प्रमाणे जग करणे, त्यांत प्रवेश करणे, व आपण अनेक रूपे धारण करणे ह्याविषयीचे हे प्रकरण आहे. [मुक्तीची इच्छा करणाऱ्यांनी प्राप्त करून घेण्यास योग्य आहे हे कारण दाखवून भगवंताचे सत् हे नांव स्पष्ट सांगतो.] जे सुकृतनामक वासुदेवरूप ते रस लक्षणजे पूर्णानंद वासुदेवरूप, ह्या प्रतप्राप्त होऊनच हा मुक्त जीव आनंदी होतो. आतां लोकांना प्रेरणा करणे हा धर्म दुसऱ्या रीतीने सिद्ध होत नाही अशा युक्ताने हीं भगवान वासुदेव पूर्णानंद आहे असे सांगतो) जर आकाश लक्षणजे आसमंतांत प्रकाशणारा आकाशांनावाचा हा भगवान वासुदेव पूर्णानंदन होईल तर कोणता पुरुष प्रेरणा करील व कोणता पुरुष यज्ञदान इत्यादिक प्रसंगीं जोराने प्रेरणा करील. [आतां, दुसऱ्यांना सुखकार असल्या कारणाने ही भगवान पूर्णानंद आहे असे सांगतो.] ज्यापेक्षां हाच भगवान ब्रह्मदेव आदि करून सर्व मुक्तजीवांना आनंदित करितो, त्यापेक्षां हा भगवान वासुदेव पूर्णानंद आहे. हे ब्रह्माचा पूर्णानंद सांगण्याचे प्रकरण आहे. [भगवानाच्या प्राप्तीविषयी काय साधन आहे ? तर स्थिरज्ञान हे साधन आहे असे सांगतो.] ज्यापेक्षां रसनामक परमात्म्या प्रतप्राप्त होऊनच (जीव) आनंदी होतो व त्या परमात्म्याची प्राप्ति त्याचा महिमा समजल्यानेच होते, त्यापेक्षां नेव्हां हा अधिकारी जीव, ज्याचे पूर्णपणे ज्ञान होत नाही जो जीव संबधीं अल्प ज्ञान व अल्पसुख इत्यादिक गुण रहित आहे, वेदाने ज्याचे पूर्ण वर्णन होऊं शकत नाही, ज्याला दुसऱ्याचा आश्रय नको, अशा भगवंताच्या ठिकाणीं निर्भयपणे ज्ञानरूप मोठेपणा मिळवितो. त्या नंतर तो अधिकारी भय रहित अशा भगवंताप्रत प्राप्त होतो. [भगवंताचे चांगले ज्ञान नसल्याने भगवंताची प्राप्ति होत नाही एव-

ठेच नाही, तर भलत्या ज्ञानाने अनर्थ प्राप्त होतो असे सांगतो]. जर ज्ञानी किंवा अज्ञानी मनुष्य, जीवामध्ये जसा परस्पर भेद आहेत तसा भेद परमात्म्याच्या रूपामध्ये आहे असे मानिल म्हणजे भगवंताच्या रूपांचा परस्पर व मूलरूपाशी भेद आहे असे समजेल, तर त्याला भय प्राप्त होते हे स्पष्ट आहे. तेच ब्रम्हज्ञानी व अज्ञानी ह्या सर्वांना भय देणारे होते परंतु ह्यांत इतकेच विशेष आहे की ज्ञान्याला मुक्ति मिळे पर्यंत थोडेसे भय देऊन नंतर निर्भय करिते, आणि अज्ञान्याला संसार भयांत ठेविते, आणि भलत्याच रीतीने भगवंताला जाणणाऱ्यास मोठे भय देते [पूर्वी असे सांगितले की सर्वही ज्ञान्यांना ब्रम्ह प्राप्त होते; त्यामध्ये ही ब्रम्हदेवासच उत्तम रीतीने प्राप्त होते व दुसऱ्यांना आप- आपल्या योग्यतेप्रमाणे प्राप्त होते [ज्ञान्याला भय प्राप्त होते असे जे सांगितले त्याच अर्थाचा श्लोक सांगतो]. ब्रम्ह ज्ञान्याला भय प्राप्त होते अशा अर्थाचा पुढील श्लोक आहे. ह्याप्रमाणे सातवा आनुवाक आहे. ॥ ७ ॥

भीषाऽस्माद्भ्रातः पत्रते । भीषोदे'ति सूर्यः' । भीषास्मादग्निश्चे-
न्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । सैवानन्दस्य मीमांसा भवति ।
युवा स्यात् साधु युवाध्यायिकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः ।
तस्येयं पृथिवी सर्वत्रा वितस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आ-
नन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणां-
मानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वा-
णामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाका-
महतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितॄणां
चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं
पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानां-
मानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवा-
नामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा
देवानां यन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवा-

नदिवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकाम-
 हतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । श्रो-
 त्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृह-
 स्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरा-
 नन्दाः । स एक प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
 ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रि-
 यस्य चाकामहतस्य । स यथायं पुरुषे । यथासावादित्ये । स
 एकः । स य एवंति । अस्माँल्लोकत्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मान-
 मुपसङ्क्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रामति । एतं मनो-
 मयमात्मानमुपसङ्क्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्क्रामति ।
 एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति तदप्येष श्लोको भवति ॥
 इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अद्वैतटिका—अस्मात् ब्रह्मणः भीषा भयेन वातः पवते । सूर्यः
 अस्मात् भीषा उदेति । अस्मात् भीषा अग्निः च इंद्रः च पंचमः मृत्युः
 धावति इति । तस्य ब्रह्मणः आनन्दस्य सा एषा मोर्मासा विचारणा
 भवति । साधु युवा युवा प्रथमवयाः आध्यायिकः अवीतवेदः आशिष्टः
 आशास्त्रतमः दृढिष्ठः दृढतमः बलिष्ठः बलवत्तमः एवमाध्यात्मिकसाधनसं-
 पन्नः स्यात् तस्य वित्तस्य वित्तेन उपभोगसाधनेन दृष्टार्थेन च कर्मसा-
 धनेन पूर्णा संपन्ना इयं सर्वा पृथिवी स्यात् । तस्य च य आनन्दः सः
 मानुषः मनुष्याणां प्रकृष्टः एकः आनन्दः । ते ये शतं मानुषाः आनं-
 दाः सः एकः श्रोत्रियस्य वेदाध्ययनकर्तृणां च अकामहतस्य अकां-
 महतानां मनुष्यगंधर्वाणां आनन्दः । ते ये शतं मनुष्यगंधर्वाणां
 आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य देवगंधर्वाणां आनन्दः ।
 ते ये शतं देवगंधर्वाणां आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहत-
 स्य चिरलोकलोकानां चिरं लोको येषां चिरलोकः तादृशानां लोका-
 नां पितृणां आनन्दः । ते ये शतं चिरलोकानां पितृणां आनंदाः सः
 एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य आजानजानां स्मार्त्तकर्मावशेषत

देवस्थानेषु जातानां देवानां आनंदः । ते ये शतं आजानजानां देश-
नां आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य ये कर्मणा
वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा देवान् अपि यंति प्राप्नुवन्ति तेषां कर्मदेवानां
देवानां आनंदः । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानां आनंदाः सः एकः
श्रोत्रियस्य अकामहतस्य देवानां आनंदः । ते ये शतं देवानां आ-
नंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य इंद्रस्य आनंदः । ते ये
शतं इंद्रस्य आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य
बृहस्पतेः आनंदः । ते ये शतं बृहस्पतः आनंदाः सः एकः
श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य प्रजापतेः विराट्संज्ञकस्य ब्रह्मणः
आनंदः । ते ये शतं प्रजापतेः आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च
अकामहतस्य ब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य आनंदः । सः आकाशादिकार्षि
सृष्ट्वा तदेवानुप्रविष्टः यः च अयं पुरुषे च यः यस्यैकदेशं ब्रह्मानीनि
भूतानि सुखान्हाण्युपजीवति असौ आदित्ये सः एकः । यः एवं वित्
सः अस्मान् लोकान् प्रेत्य एतं अन्नमयं आत्मानं उपसंक्रामात्
एतं प्राणमयं आत्मानं उपसंक्रामति । एतं मनोमयं आत्मानं
उपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयं आत्मानं उपसंक्रामति । एतं आ-
नंदमयं आत्मानं उपसंक्रामति । तन् तस्मिन्नेव आनंदवलयर्षे आपे
एषः संक्षेपतोर्यप्रकाशकः श्लोकः मंत्रः भवति । इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

अर्थ—याच्या (ह० ब्रह्माच्या) भयाने वायु वाहतो. त्याच्या भयाने
सूर्य उगवतो. त्याच्या भयाने अग्नि, इंद्र व मृत्यु हा पाचवा हे सर्व
आपआपलीं कामे करितात. ह्याप्रमाणे वेदमंत्र आहे. आतां ब्रह्माच्या
आनंदाविषयीं पुढे सांगितल्याप्रमाणे विचार आहे. तरुण, वेदाध्ययन
केलेला, सुशिक्षित, सुदृढ, वळकट, असा एक मनुष्य कल्पना कर ; व
जेथे संपत्ति, उपभोगाची साधने, व पूर्वपुण्य ह्याची समृद्धि आहे अशी
पृथ्वी त्याची आहे असे मान. अशा मनुष्याचा जो आनंद तो एक
आनंद असे समज. मनुष्याचे असे जे शंभर आनंद ते वेदाध्ययन
केलेल्या व कामाची पीडा नसलेल्या अशा मनुष्यगंधर्वांचा एक आनंद
होतो. मनुष्यगंधर्वांचे जे शंभर आनंद ते, वेदाध्ययन केलेल्या व कामाची
पीडा नसलेल्या अशा देवगंधर्वांचा एक आनंद होतो. देवगंधर्वांचे

जे शंभर आनंद ते, ज्यांचा लोक नेहमीं राहतो व जे वेदाध्ययन केलेले असून ज्यांस कामाची पीडा नाही अशा पितरांचा एक आनंद होतो. ज्यांचा लोक नेहमीं राहतो व जे वेदाध्ययन केलेले अशा पितरांचे जे शंभर आनंद ते, जे वेदाध्ययन केलेले असून ज्यांस कामाची पीडा नाही असे आजानज म्हणजे स्मार्तकर्माच्या योगाने देवपदवी मिळविणारे ह्यांचा एक आनंद होतो. आजानज देवांचे जे शंभर आनंद ते, जे वेदाध्ययन केलेले असून ज्यांस कामाची पीडा नाही असे कर्मदेव म्हणजे वेदांतील आग्नेहोत्रादिक कर्माच्या योगाने देवपदवी मिळविणारे ह्यांचा एक आनंद होतो. कर्मदेवांचे जे शंभर आनंद ते, जे वेदाध्ययन केलेले असून ज्यांस कामाची पीडा नाही असे देव म्हणजे यज्ञांतील हविर्भाग घेणारे ह्यांचा एक आनंद होतो. देवांचे जे शंभर आनंद ते, ज्याने वेदाध्ययन केले असून ज्यास कामाची पीडा नाही अशा इंद्राचा एक आनंद होतो. इंद्राचे जे शंभर आनंद ते, ज्याने वेदाध्ययन केले असून ज्यास कामाची पीडा नाही अशा बृहस्पतीचा एक आनंद होतो. बृहस्पतीचे जे शंभर आनंद ते, ज्याने वेदाध्ययन केले असून ज्यास कामाची पीडा नाही असा प्रजापति म्हणजे त्रिराटनामक ब्रह्मदेव ह्याचा एक आनंद होतो. प्रजापतीचे जे शंभर आनंद ते, ज्याने वेदाध्ययन केले असून ज्यास कामाची पीडा नाही असा ब्रह्मदेव म्हणजे हिरण्यगर्भ ह्याचा एक आनंद होतो. आकाशादिक कार्ये उत्पन्न करून जे परब्रह्म ह्या पुरुषामध्ये (म्हणजे मनुष्यामध्ये अथवा डोळ्यांतील प्रतिमेमध्ये) आहे ते, व ज्याच्या आनंदाच्या लेशाचा उपभोग ब्रह्मदेव इत्यादिक घेतात असे जे परब्रह्म सूर्यात आहे ते, ही दोन्ही एकच आहेत. जो असे जाणतो तो ह्या जगांतील सर्व इच्छा सोडून अन्नमय आत्म्याजवळ जातो (म्हणजे अन्नमय आत्म्यास पूर्णपणे जाणतो), प्राणमय आत्म्यास पूर्णपणे जाणतो, मनोमय आत्म्यास पूर्णपणे जाणतो, विज्ञानमय आत्म्यास पूर्णपणे जाणतो, आणि आनंदमय आत्म्यास पूर्णपणे जाणतो. ह्या आनंदवळीत सांगितलेला अर्थ संक्षिप्त रीतीने दर्शविणारा पुढील मंत्र आहे. हा आठवा अनुवाक ॥८॥

द्वैतटीका—तमेव श्लोकं पठति ॥ मीषेति ॥ अस्मान् अस्य भगवतः

भीषा भयेन वातः वायुः पचते तृणपर्णादिसंमार्जनेन भूशुद्धिं करोति ।
 अस्मान् ब्रह्मणः भीषा सूर्यः उदेति । अस्मात् ब्रह्मणः भीषा भयेन
 अग्निः च पचनरूपस्वव्यापारं करोति इंद्रः च त्रैलोक्यपालनं वर्षणादि-
 रूपं स्वव्यापारं करोति । पंचमः पंचत्वसंख्यापूरकः मृत्युः यमोऽपि
 अस्मान् भीषा प्रजासंयमनादिरूपे स्वव्यापारे धावति । एतच्चोपलक्षणं
 सर्वेऽपि देवादयोऽस्य भयेनैव स्वव्यापारान् कुर्वतीत्यापि ध्येयं इति एष-
 श्लोकः भवति ॥ ब्रह्मणो भयाभयकृत्वमहिमप्रकरणं ॥ पूर्वं सर्वेऽपि ज्ञा-
 निनो ब्रह्म प्राप्नुवन्ति तत्रापि सम्यक्प्राप्तिर्ब्रह्मणएवान्येषां तु तारतम्येने-
 त्युकारेण समासतः कथितं तदिदानीं विदुषा मुक्तभयकृत्वमामुक्तयेवेति
 ज्ञापयितुं विवृणोति ॥ सैषेति ॥ यद्वा ब्रह्मणो जगच्चेष्टकत्वादिना पूर्णा-
 नंदत्वमुक्तं तज्ज्ञानिनां बहुनारतम्योक्तिपूर्वं विवृणोति ॥ सैषेति ॥ आनं-
 दस्य आनंदसंबन्धिनी सा एषा वक्ष्यमाणा मीमांसा विचारणा भवति ।
 एषद्येवानंश्यातीत्यानंदपिनृत्वमुक्तं तन्मुक्तावेव मुख्यमिति तत्र सर्वेषां कि-
 मेकवा नैकधेति विचारो भवति एवं विचारेऽनेकधेत्युच्यते तत्र मनुष्यो-
 त्तममारभ्य विरिचिपर्यंतमानंदतारतम्यं वक्तुं मनुष्योत्तमचक्रवर्त्यानंदपूर्वाव-
 धिभूतं वक्तुमुक्तचक्रवर्तिनो विशेषणान्काह ॥ युवास्यादिति ॥ युवा नित्यं
 तरुणः यद्वा विष्णुना युक्तः साधुयुवा आद्यपक्षे साधुना विष्णुना युवा
 मिश्रितो द्वितीयपक्षे साधुभिर्दुःखसंभिन्नत्वानित्यत्वादिदोषशून्यैर्गुणैर्युवा-
 युक्तः अध्यायकः अधीतिपूर्णफलं मुक्तिरूपं प्राप्तः आशिष्ठः असम्यक्-
 शं सुखं अस्येत्याशः अतिशयेनाशः आशिष्ठः नित्यपूर्णसुखत्वादित्यर्थः
 दृष्टिर्दृष्टः अतिशयेन दृढः निर्विकारः बलिष्ठः अतिशयेन बली एतादृशः
 यदि मुक्तः स्यात् । तस्य एवं रूपविशेषणयुक्तस्य मुक्तचक्रवर्तिनस्त्रेतायुगे
 संसारदशायां इयं सर्वा पृथिवी वित्तस्य वित्तेन पूर्णा स्यात्
 तदा तस्य यत्सुखं सः एकः मानुषआनंदः मनुष्यमुक्तचक्रव-
 र्तिसंबन्धेक आनंदः उत्तरेण शतगुणानंदादिगणनानुकूलत्वेन
 एकानंदस्वरूप इत्युक्तमिति ज्ञेयं ॥ ते प्रसिद्धाः ये शतं
 शतसंख्याकाः मानुषाः मुक्तमनुष्यचक्रवर्तिसंबन्धिनः आनंदाः सः एकः

१. युमिश्रणे कर्माणे किप् वागतीत्यस्मात्कानिन्

२. रक्तबो हलादेर्लघोरिति राभावश्छांदसः

३. सर्वैर्मानुषकैर्भोगैः सपन्नतम इतिवृहदारण्यके

श्रोत्रियस्य श्रोत्रियाणां संपूर्णश्रुतिकलं प्राप्तानां च अकामहतस्य
 अकामहतानां अवाप्तकामत्वेन कामकृतोपद्रवशून्यानां मुक्तानां मनुष्यगं-
 धर्वाणां परप्रेष्याणां आनंदः यद्वा ते ये शतं संसारिक्षितिपानंदाः स
 एकः संसारिमनुष्यगंधर्वाणामानंदः चपरं ते ये शतं मुक्तक्षितिपानंदाः
 स एकः श्रोत्रियस्याकामहतस्य मुक्तमनुष्यगंधर्वस्यानंदः एवमत्रेऽपि
 बहुवचनांतं वाक्यं संसारिपरं उत्तरमेकवचनांतपदोपेतं वाक्यं मुक्तपरमि-
 तिज्ञातव्यं । ते ये शतं मनुष्यगंधर्वाणां आनंदाः सः एकः श्रोत्रि-
 यस्य श्रोत्रियाणां च अकामहतस्य अकामहतानां देवगंधर्वाणां
 स्वमुखेन देवप्रेष्याणां आनंदः । ते ये शतं देवगंधर्वाणां आनंदाः सः
 एकः श्रोत्रियस्य श्रोत्रियाणां च अकामहतस्य अकामहतानां चिरलो-
 कलोकानां नाशशून्यतया चिरलोको वैकुण्ठादिः सएव लोको वसतिस्थानं
 येषां तेषां पितृणां आनंदः । ते ये शतं चिरलोकलोकानां पितृणां
 आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य श्रोत्रियाणां च अकामहतस्य अकामह-
 तानां आज्ञानजानां देवकुले उत्पन्नानामविशेषेण पृथगनाख्यातानां
 अकथितानां देवानां आनंदः ते ये शतं आज्ञानजानां देवानां आनंदाः
 सः एकः श्रोत्रियस्य श्रोत्रियाणां च अकामहतस्य अकामहतानां ये
 कर्मणा यज्ञादिना ब्रह्मांडादंतः देवान् देवत्वंअपि यांति यांति तेषां कर्मदे-
 वानां अंतराप्ताप्तदेवत्वानां आनंदः । ते ये शतं कर्मदेवानां आनंदाः
 सः एकः श्रोत्रियस्य श्रोत्रियाणां च अकामहतस्य अकामहतानां
 देवानां सृष्ट्यादौ देवत्वं प्राप्तानां तत्त्वाभिमानिदेवानां आनंदः । ते ये
 शतं देवानां आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य इंद्रस्य
 इंद्रं चंद्रं रापयति क्षयनानयतीतिद्रस्य दक्षप्रजेश्वरस्य आनंदः । ते ये
 शतं इंद्रस्य आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य बृह-
 स्पतेः महेंद्रत्वहेतुना बृहच्चःसौपतिश्चबृहस्पतिशब्दितः इंद्रः पुरंदरः तस्य
 आनंदः । ते ये शतं बृहस्पतेः आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च
 अकामहतस्य प्रजापतेः प्रजा प्रजातिः प्रजननं नियामकप्रजननेशितृत्व-
 हेतुना प्रजापतिनाम्नो रुद्रस्य आनंदः । ते ये शतं प्रजापतेः रुद्रस्य

१. लुक्प्रकाशइतिधातोः

२. ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यंत इतिबृहदारण्यके

३. धातूनामैकार्थत्वात्

आनंदः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य ब्रम्हणः चतुर्मुखस्य
 आनंदः । अत्रानंदनीचोच्चतोक्तिरुल्लक्षणं ज्ञानभक्तिबलादावपि ध्येयं ॥
 एवं लक्षगवाक्यस्य सत्यत्वादिपदत्रयार्थं आत्मन आकाशइत्यादिप्रक-
 रणषट्केन विवृत्य यो वेदनिहितमित्युक्तवेदनं कथमित्यतो न जीवैक्येन
 किं नु नतो भेदेनेत्यसद्ब्रह्मेति श्लोकेनोक्त्वा ऽथातोऽनुप्रश्ना इत्यादिना सोऽश्रुत
 इत्युक्तो ज्ञानिनः सर्वकामभोगः सर्वज्ञानिनां समान उत कस्यचिदेव सम्यगिति
 कृतप्रश्नस्य सैषानंदस्येत्यादिनोत्तरमुक्त्वाथेदानीं ब्रह्मज्ञानं नैतद्रूपादौ भेदेने-
 त्युदरमंतरंकुरुतइत्यादिना ऽभिहिते सति कथं तर्हि यतः सर्वत्र स्थित-
 तद्रूपाणामभेदेनैव च ज्ञानं पुमर्थहेतुर्नान्यथेति भावेनाह ॥सयश्चायमिति ॥
 रसश्चेवायंलब्धवानंदीभवतीत्यत्र यन्प्रमादात्स्वरूपानंदावाप्तिर्ब्रम्हादीना
 मुक्ता सः प्रसिद्धः यः च अयं पुरुषे सर्वे नृजीवसमूहे यः च असौ
 आदित्ये आदित्योपलक्षितदेवेषु स्थितः । सः एकः एव सर्वैः स्वातंत्र्या-
 दिगुणैर्वेशिष्टः सर्वोत्तमः । यः अधिकारी एवं वित् जानन् जीवांश्च
 तारतम्येन वित् सः । अस्मात् लोकात् भौतिकदेहान् प्रेत्य तं देहं त्य-
 क्त्वा निर्गत्य । एतं अन्नमयं आत्मानं अनिरुद्धं उपसंक्रामति प्राप्नोति ।
 एतं प्राणमयं आत्मानं प्रद्युम्नं उपसंक्रामति प्राप्नोति । एतं मनोमयं
 आत्मानं संकर्षणं उपसंक्रामति प्राप्नोति । एतं विज्ञानमयं आत्मानं
 वासुदेवं उपसंक्रामति प्राप्नोति । एतं आनंदमयं आत्मानं नारायणं
 उपसंक्रामति प्राप्नोति ॥ पूर्णानंदत्वेनापि तज्ज्ञानमावश्यकमानंदमयप्राप्ता-
 विति भावेनाह ॥ तदप्येष इति ॥ तत् अपि तत्रापि पूर्णानंदत्वज्ञानिन एव
 तत्प्राप्तिरित्यर्थे एषः श्लोकः भवति अस्ति ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अर्थ—[तो श्लोक सांगतो] परमेश्वराच्या भयाने वारा गवत
 व पाने काढून जमीन स्वच्छ करितो; त्याच्याच भयाने अग्नि अन्न
 पचविण्याचा व्यापार करितो; आणि त्याच्याच भयाने इंद्र त्रैलोक्याचे
 पालन व वृष्टे इत्यादि व्यापार करितो; व मृत्यु प्रजेचा नाश करितो.
 ह्यावरून असे जाणावे कीं, सर्व देव आपापले व्यापार परमेश्वराच्या भयाने
 कारितात. ह्याप्रमाणे श्लोक आहे. परमेश्वराने भयाभय देण्याविष-
 यांचे हे प्रकरण आहे. ते ह्याप्रमाणे “ तसेच ” असे म्हणून संक्षे-
 पाने सांगितले. आतां ज्ञान्यांना भय उत्पन्न करिते म्हणून जे पूर्वी
 सांगितले ते त्याला मुक्ति मिळे तोपर्यंतच करिते असे जाणविण्याकरिते!

पूर्वी संक्षेपाने जें सांगितलें त्याचेंच विवरण करितो. (अथवा ब्रह्म जगाला प्रेरणा करितें म्हणून तें पूर्णानंद आहे असें जें पूर्वी सांगितलें तेंच ज्ञान्यांचें पुष्कळ तारतम्य सांगून स्पष्ट करितो)] आनंदाविषयी ही पुढें सांगितलेली विचारणा आहे [मुक्तांना होणारा आनंद एक प्रकारचा नसून पुष्कळ प्रकारचा आहे. त्यांत उत्तम मनुष्यांपासून ब्रह्मदेवापर्यंत आनंदाचें तारतम्य सांगण्याकरितां सार्वभौम राजाचा आनंद आरंभीचें परिमाण करण्यास्तव सार्वभौम राजा कशा प्रकारचा ध्यावयाचा तो सांगतो.] नेहमीं तरुण असलेला (अथवा विष्णु नेहमीं सन्निध असलेला) (अथवा दुःखयुक्त किंवा अनित्य इत्यादि दोषरहित अशा गुणांनीं युक्त) अध्ययनाचें पूर्ण फल अशी जी मुक्ति ती मिळालेला अतिशयैकरून उत्तम सुख मिळालेला, कांहीं विकार नसलेला, अतिशय बळकट असलेला, असा जर कोणी मुक्त झालेला मनुष्य असेल; तर अशा गुणांनीं युक्त असलेला सार्वभौम राजा त्रेतायुगीं संसारांत असतां जर त्याची ही सर्व पृथ्वी धनानें पूर्ण असती, तर त्याचा आनंद तो एक मानुष आनंद आहे. म्हणजे मुक्त सार्वभौम राजाचा हा जो आनंद तो दुसऱ्यांचे आनंद मोजण्यासाठीं प्रमाण आहे असें मानिलें; तर मुक्त सार्वभौम राजाचे तसे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय म्हणजे ज्यांना श्रुतीचें संपूर्ण फल मिळालें आहे आणि आकामहत म्हणजे इच्छित पदार्थ न मिळाल्यानें त्या पदार्थाच्या इच्छेपासून जो पीडा होते तद्रहित असे म्हणजे मुक्त झालेले मनुष्यगंधर्व (म्हणजे देवांचे सेवकांचे सेवक) ह्यांचा एक आनंद होय. अथवा दुसरा अर्थ असा कीं, संसारांत असलेल्या सार्वभौम राजाचे जे शंभर आनंद ते संसारांत असलेल्या मनुष्यगंधर्वांचा एक आनंद आहे. आणि मुक्त झालेल्या सार्वभौम राजाचे जे शंभर आनंद ते श्रोत्रिय व अकामहत अशा व मुक्त झालेल्या मनुष्यगंधर्वांचा एक आनंद आहे. ह्याप्रमाणें पुढेंही जें बहुवचनांत वाक्य असेल तें संसाज्याकडे लावायाचें; आणि एकवचनांत वाक्य असेल तें मुक्ताकडे लावावयाचें असें जाणवें. मनुष्यगंधर्वांचे तसे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय व अकामहत अशा देवगंधर्व (म्हणजे देवांचे साक्षात् सेवक) ह्यांचा एक आनंद आहे. देवगंधर्वांचे तसे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय आणि अकामहत अशा वैकुण्ठासी पितसं-

चा एक आनंद आहे. शितरांचे तसे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय आणि अकामहत असे आजानज ह्यणजे जे देवकुळांत उत्पन्न झालेले असून ज्यांना विशेष नावे नाहीत अशा देवतांचा एक आनंद आहे. अशा नामरहित देवतांचे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय आणि अकामहत असे कर्मदेव ह्यणजे ज्यांना यज्ञादिक कर्माने सृष्टीमध्ये देवपणा मिळाला आहे त्यांचा एक आनंद आहे. कर्मदेवांचे असे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय आणि अकामहत असे देव ह्यणजे सृष्टी उत्पन्न होण्याचे अगोदर देवपणा मिळालेल्या तत्वाभिमानी देवतांचा एक आनंद आहे. देवांचे असे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय व अकामहत असा जो इंद्र ह्यणजे दक्षप्रजापति ह्याचा एक आनंद आहे. दक्षप्रजापतीचे असे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय आणि अकामहत असा बृहस्पति ह्यणजे इंद्र ह्याचा एक आनंद आहे. बृहस्पतीचे असे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय व अकामहत असा प्रजापतीचा नियमन करणारा असल्या कारणाने प्रजापतिनांवाचा जो रुद्र त्याचा एक आनंद आहे. रुद्राचे असे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय व अकामहत अशा ब्रह्मदेवाचा एक आनंद आहे. ह्या ठिकाणी आनंदाचे जे तारतम्य सांगितले ते उपलक्षण आहे. ह्यणून, असेच तारतम्य ज्ञानभक्तिबल इत्यादिक ह्यांच्यामध्येही आहे असे जाणावे.

[ह्या प्रकारे, ब्रह्माचे लक्षण ज्या वाक्याने पूर्वी सांगितले त्या वाक्यातील सत्यत्व ज्ञानत्व व अनंतत्व ह्या शब्दांचे अर्थ साहा प्रकरणांनी सांगितले; व जीवांचे हृदयांत असलेला परमेश्वर व जीव हे दोन्ही एक नसून भिन्न आहेत असे सांगितले; व ज्ञान्यांना सुखाचा उपभोग मिळतो तो सर्वांना सारखा मिळत नाही, तर एकालाच उत्तम प्रकारे मिळतो असे सांगितले. आतां परमेश्वराचे अनिरुद्ध इत्यादि रूपांचे ठिकाणी ब्रह्म निराळे नसून एकच आहे असे जाणावे ह्यणून पूर्वी सांगितले असतां, सर्व ठिकाणी असलेल्या रूपांमध्ये भेद नाही असे ज्ञान मोक्षरूप पुरुषार्थ मिळण्यास कारण होते, दुसरें ज्ञान कारण होत नाही, असा अभिप्राय मनांत आणून बोलतो]. ब्रह्मदेवादिकांना ज्याच्या रूपेने स्वरूपानंद प्राप्त होतो असे सांगितलेला जो ह्या सर्व मनुष्यजीवांच्या समुदायांत आहे, आणि जो ह्या आदित्यादिक देवांत आहे, तो एकच स्वातंत्र्यादे तत्कृत्तुगुगतंवन सर्वोत्तम आहे. जो

अधिकारी ह्याप्रमाणें तारतम्यें करून जीवांना जाणतो, तो हा पंचमहा-
भूतांनीं झालेला देह टाकून ह्या अन्नमय अनिरुद्धनामक परमात्म्या-
प्रत प्राप्त होतो, ह्या प्राणमय प्रद्युम्ननामक परमात्म्याप्रत प्राप्त होतो,
ह्या मनोमय संकर्षणनामक परमात्म्याप्रत प्राप्त होतो, ह्या विज्ञानमय
वासुदेवनामक परमात्म्याप्रत प्राप्त होतो, ह्या आनंदमय नारायणनामक
परमात्म्याप्रत प्राप्त होतो. [नारायणाचे प्रतीविषयीं तो पूर्णानंद
आहे असें जाणणें अवश्यक आहे अशा अभिप्रायानें बोलतो.] त्या-
विषयीं ह्मणजे भगवंताचा पूर्णानंदपणा जो जाणतो त्यालाच भगवान
प्राप्त होतो अशाविषयीं हा पुढील श्लोक आहे. हा आठवा
अनुवाक ॥ ८ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रम्हणो
विद्वान् । न बिभेति कुतश्चनेति । एतं ह वाचं न तपति । किं
महं साधुं नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वा-
नेते आत्मानं स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुते । य
एव वेद । इत्युपनिषत् ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अद्वैतटीका—यतः आनंदात्मनः वाचः अभिधानानि मनसा सह
अप्राप्य अप्रकाश्यैव निवर्तन्ते स्वसामर्थ्याद्दीयन्ते तं ब्रम्हणः आनंदं
विद्वान् कुतश्चन न बिभेति इति । किं अहं साधुं पुण्यं न अकरवं
किं अहं पापं अकरवं इति एतं ह वाचं न तपति । यः एवं विद्वान् सः
एते पुण्यपापे आत्मानं स्पृणुते परमात्मभावेन पश्यतीत्यर्थः । यः एवं
यथोक्तं अद्वैतं आनंदं ब्रह्म वेद हि एषः एते उभे पुण्यपापे आत्मानं
स्पृणुते एव परमात्मभावेन पश्यत्येवेत्यर्थः । इति उपनिषत् परमं रहस्यं
दर्शितं । इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अर्थ—जे आनंदरूप परब्रह्म वर्णितां येत नसल्यामुळे त्यासून
मनासहवर्तमान वाणी परततात, त्या परब्रम्हाचा आनंद जो जाणतो
त्याला गर्भवासादिक दुःखाचे भय कधीही प्राप्त होत नाही. ह्याप्रमाणें
वेदमंत्र आहे. मीं पुण्य केले नाहीं काय, मीं पाप केले आहे काय ?
ह्याप्रमाणें त्याला कधीही संताप होत नाही, जो अशा प्रकारें जाणतो

तो पुण्य व पाप हीं परमात्मरूप आहेत असें पाहतो. हे पूर्वी सांगितलेले अद्वैत आनंदरूप ब्रम्ह जो जाणतो तो पुण्य व पाप हीं उभयतां परमात्मरूप आहेत असें जाणतो, ह्यांत संशय नाही. ह्याप्रमाणे परब्रम्हार्चे परम रहस्य सांगितले आहे. हा नववा अनुवाक ॥ ९ ॥

द्वैतटीका-यत्तः यस्मात् ब्रह्मानंदतः वाचः ऋगादिवाण्यः मनसा सह मनइंद्रियेण सह अप्राप्य साकल्येनाज्ञात्वा निवर्तते । परावृत्ता भवति आनंत्यहेतुना वाङ्मनसागोचरं ब्रम्हणः आनंदं विद्वान् कुतश्चन न विभेति मुक्तो भवति इति एषः श्लोकः ॥ ज्ञानिनो ऽपि पूर्वार्जितपुण्यपापकर्मसत्वात् कथं ब्रह्मप्राप्तिरित्यत आह ॥ एतं ह वाव न तपतीति ॥ अहं किं साधु पुण्यं न अकरवं न कृतवान् । अहं किं पापं अकरवं इति । एतं ज्ञानिनं न तपति वाव तापकरं न भवत्येव ह इति निश्चयेन । यः आत्मानं परमात्मानं एवं उक्त्तरीत्या विद्वान् जानन् आस्ते सः एते पुण्यपापे स्पृणुते नृषु जहाति । यः आत्मानं परमात्मानं एवं उक्त्तरीत्या वेद हि यस्मात् एषः एव एते उभे पुण्यपापे स्पृणुते नृषु जहाति ॥ इति उपनिषत् रहस्यं ॥ इति नवमो ऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अर्थ- ज्या ब्रह्मानंदापासून ऋग्वेदादिक मनासहवर्तमान ब्रह्मानंदास पूर्णपणे न जाणून मार्गे परततात, त्या आनंदस्वरूप ब्रम्हास जाणगारा ज्ञानी कशालाही भीत नाही. ह्मणजे, तो निर्भय होऊन मुक्त होतो. [ज्ञानी मनुष्यांचे पूर्वार्जित पापपुण्य असल्या कारणाने त्यांना ब्रह्माची प्राप्ति कशी होते ते सांगतो]. मीं काय पुण्यकर्म केले नाही, मीं काय पापकर्म केले आहे, ह्याप्रमाणे त्या ज्ञान्याला दुःख होत नाही ह्यांत संशय नाही. जो परमात्म्याला मार्गे सांगितल्याप्रमाणे जाणतो तो पुण्य व पाप हीं दोन्ही लोकांकडे टाकितो. जो परमात्म्याला मार्गे सांगितल्याप्रमाणे जाणतो तो पुण्य व पाप हीं दोन्ही लोकांकडे टाकितो. ह्याप्रमाणे उपनिषत् आहे. हा नववा अनुवाक ॥ ९ ॥

ब्रम्हविदिदमयमिदमेकविंशतिरन्नादन्नरसमयादन्नात्प्राणो व्यानो ऽपान आकाशः पृथिवी पुच्छं षड्विंशतिः प्राणं यजुर्ऋक्सामोदेशो ऽथर्वाङ्गिरसः पुच्छं द्वाविंशतिर्यतशूद्रर्त्तं सत्य योगो महो ष्ठादशविज्ञानं प्रियं मोदः प्रमोद आनन्दो ब्रम्ह पुच्छं द्वाविं-

शतिरसन्नेवाथाष्टात्रिंशतिरसत्षोडश भीषास्मान्मानुषो मनुष्यगं-
 न्धर्वाणां देवगन्धर्वाणां पितृणां चिरलोकलोकानामाजानजानां
 कर्मदेवानां ये कर्मणा देवानामिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजापतेर्ब्रह्मणः
 स यश्च संक्रामत्येकपञ्चाशद्यतः कुतश्च नैतमेकादश नव ॥ सहना-
 ववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधी-
 तमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥